

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԾՈՓՔ ԱՇԽԱՐՀՆ ԸՍՏ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅԻ

ԴՈԿՏ. Բ. Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

1.

Ծոփք կամ Ծոփաց կողմն Աշխարհը, որ Աշխարհացոյցում աւելի յաճախ յիշատակուում է Չորրորդ Հայք անունով, կապուած յետագայ խրմբագրական փոփոխութիւնների հետ, անկասկած հանդիսանում է Մեծ Հայքի թագաւորութեան առաւել նշանաւոր նահանգներից մէկը: Տնտեսական զարգացման տեսակէտից առաջ անցնելով Մեծ Հայքի միւս աշխարհներին՝ Ծոփքը, որը հատում էին մի շարք կարեւոր առեւտրական ուղիներ, ապահովելով վերջինիս համար առանձնապատուկ կացութիւն, մեր թուից առաջ երրորդ դարում անջատուեց Մեծ Հայքի թագաւորութիւնից, վերածուելով ինքնուրոյն հայկական թագաւորութեան: Ստեղծուեցին էլ աւելի բարենպաստ պայմաններ տնտեսութեան եւ մասնաւորապէս քաղաքային կեանքի զարգացման համար: Ծոփաց թագաւորութեան մայրաքաղաքներ Արշամաշատը եւ [Կ]Արկաթիոկերտը Հայաստանի առաւել նշանաւոր եւ վաճառաշահ քաղաքներից էին, որոնք էլի մի քանի դար պահպանեցին իրենց նշանակութիւնը Մեծ Հայքի թագաւորութեան շրջանակներում: Ի մեծ բարեբախտութիւն հայագիտութեան՝ Աշխարհացոյցի ընդարձակ խրմբագրութիւնը պահպանել է Ծոփաց Աշխարհի մանրամասն եւ հանգամանային նկարագրութիւնը, որը մէջ ենք բերում ամբողջութեամբ. «Բ. Աշխարհ Հայոց¹. Չորրորդ Հայք, որ է Ծոփաց կողմն, յերի Բարձր Հայոց, Սելտինէ² քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք³, եւ ըստ ելից Տարօնով: Ունի գաւառս ութ. զԽորձայն՝ յելից հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ Միւս Գայլ գետ առ Կողորբերովն. զՀաշտէն, յորմէ բղխեն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից Խորձայնոյ՝ է Պաղնատուն գաւառ, հանդէպ հոմանուն բերդով: Եւ հանդէպ նորա ի հարաւ՝ Բալախովիս գաւառ.

եւ ի մտից նոցա Մոփք, եւ Անձիթ գաւառ՝ ի Հարաւ, յորում Մոփք⁴ եւ Հո-
 ուէ բերդ. եւ ի մտից նոցա Դէզիկ գաւառ, յորում բերդք Կունի եւ Քրւիկ եւ
 Սոկ, որոց հանդէպ ի Հարաւ է Գաւրէզ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի
 խառնի յԵփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ, եւ երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի
 սահմանս Փոքր Հայոց, յելից Մելտինէ. եւ ապա խառնի ի նա Կաւկաս⁵,
 գալով ի մտից կուսէ ի լեռնէն որ կոչի Զիգոն Վասիթէոն⁶, եւ նախ քան
 զանգանել նորա յԵփրատ՝ խառնի ի նա գետն Կառամինոն, որ գայ ի Տո-
 րոս լեռնէ եւ ընկալեալ յԵփրատ զնայ ընդ Հարաւ, հատանէ գլխառն Տո-
 րոս. յորում տեղուջ գտանի ակն բիւրեղ. եւ ունի Չորրորդ Հայք էրէս⁷ եւ
 հաւս, եւ ի գազանաց զառիւծ⁸: Շնորհիւ աշխարհագրական յտակ նկա-
 րագրութեան, որը կարող է լոկ ուսումնասիրողի եւ առաջին հերթին պատ-
 մական աշխարհագրութեան մասնագէտի զարմանքը շարժել իր որոշա-
 կիութեամբ, պարզ է դառնում, որ Չորրորդ Հայք կամ Մոփաց Կողմն
 Աշխարհը գտնուել է Բարձր Հայքից Հարաւ, Փոքր Հայքի կենտրոն Մելի-
 տենէ (այժմ՝ Մալաթիա) քաղաքից արեւելք՝ Եփրատի ձախափնեակում,
 սահման ունենալով Եփրատ գետը, Միջագետքից հիւսիս եւ Տարօնից կամ
 Տուրուքերանից արեւմուտք: Այս նկարագրութիւնը առաւել քան բաւա-
 րար է Մոփք Աշխարհի պատմա-աշխարհագրական քննութիւնը կատա-
 րելու համար, սակայն վերջինիս շահերից ելնելով՝ անհրաժեշտ ենք համա-
 րում մէջբերել նաեւ Աշխարհագրոյցի համառօտ խմբագրութեան նկարագ-
 րութիւնը, որը խորհելու նիւթ է տալիս՝ կապուած մասնաւորապէս տե-
 ղանունների հետ. «Երկրորդ՝ Չորրորդ Հայք յերի կամ Բարձր Հայոց: Եւ
 գաւառք են ինմա ութ. Խորձեան, Հաշտեանք, Պաղնատուն, Բաղահովիտն,
 Մոփք, Անձիթք, Գորիք, Գեղիք: Եւ ունի Չորրորդ Հայք բերդս, եւ գետս
 եւ լերինս եւ բիւրեղ: Ունի եւ երիս, եւ հաւս, եւ ձկունս. եւ ի գազանաց՝
 զառիւծ»¹⁰:

Արդ, համեմատելով երկու նկարագրութիւնները եւ օգտագործելով
 Աշխարհագրոյցի ձեռագրերի նիւթը՝ կարելի է յանգել մի շարք եզրակա-
 ցութիւնների: Ամենից առաջ հարկ է նշել, որ ընդարձակ խմբագրութեան
 մէջ պահպանուել է աշխարհի նախնական Մոփք անունը, որը միայն յե-
 տագայում կարող էր ստանալ Չորրորդ Հայք անուանումը: Աւելին՝
 բնագրի տրամաբանութիւնից բխում է, որ սկզբնապէս «Չորրորդ Հայք,
 որ է» արտայայտութիւնը նրանում չի եղել եւ աւելացուել է միայն յետա-
 գայ խմբագրութեան ժամանակ: Այս առիթով հարկ է ընդգծել, որ Մեծ
 Հայքի աշխարհների թուարկման բաժնում ընդարձակ խմբագրութեան մէջ
 ասուած է պարզապէս «Երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք»¹¹, իսկ համա-
 ռօտ խմբագրութեան մեզ յայտնի երկու ձեռագրերում պահպանուել է
 «Չորրորդ Հայք, այսինքն Աղձնիք»¹² արտայայտութիւնը: Դժուար չէ տես-
 նել, որ համառօտ խմբագրութեան ձեռագրերում սկզբնապէս եղել է

«Չորրորդ Հայք, այսինքն [Մոփք], Աղձնիք...», որից յետագայում որոշակի իրողութիւնների հետ կապուած, գրիչների կամ խմբագիրների մի մասը դուրս է թողել «այսինքն [Մոփք]» հատուածը, որի հետեւանքով ստացուել է «Չորրորդ Հայք, Աղձնիք...», սակայն միւս մասը, իմանալով, որ Մորիկ կայսեր վարչական բարենորոգումներով Աղձնիքը մտել էր Մեսոպոտամիայի կամ Չորրորդ Հայքի մէջ եւ շատ էլ չկողմնորոշուելով վարչական բաժանման հիմնահարցերում, դրանք նոյնացրել է, որի հետեւանքով բնագրից դուրս է մնացել Մոփքի անունը: Այս ամէնը վկայում են, որ Մոփք կամ Մոփաց կողմն անուանումը, չնայած պաշտօնական Չորրորդ Հայքի գոյութեանը, շարունակում էր դեռ երկար ժամանակ զուգահեռաբար կիրառուել: Այս առիթով Հ. Հիւպիմանը նշել է, թէ «Որ է Մոփաց կողմն» յաւելուածը կը ցուցնէ, որ Մոփք՝ ընդարձակ իմաստով դեռ ժողովրդական անուն էր այս նահանգին՝ Չորրորդ Հայք անուան 538ին ի ձեռն Յուստինիանոսի մէջտեղ ելլելէն ետքն ալ»¹³: Յարգարժան հայագէտը թիւրիմացութեան մէջ է: Իրականում՝ սկզբնապէս, ինչպէս առաջիկայում ցոյց կը տանք, աշխարհը կոչուում էր Մոփք կամ Մոփաց կողմն, որը ժամանակի ընթացքում դուրս մղուեց ու շրջանի պաշտօնական Չորրորդ Հայք անուան կողմից, ըստ որում՝ ոչ թէ Յուստինիանոսի՝ այլ Մաւրիկիոսի ստեղծած Չորրորդ Հայքի կողմից:

Վերը մենք բնաւ չանդրադարձանք գաւառանուններին. այժմ օգտագործելով Աշխարհացոյցի ձեռագրական նիւթը¹⁴, ինչպէս նաեւ Վենետիկի Մխիթարեանների մատենադարանի ձեռագրական տուեալները, որ մատուցում է Ղ. Ինճիճեանի երկը¹⁵, ցոյց տանք, թէ ի՞նչ պատկեր են ներկայացնում Մոփք Աշխարհի գաւառանունների տարընթերցումները:

Խորձեն, Խորձէն, Խորձիայն, Խորձայն,	Ուղիղ ձեւը
Խորձան, Խորձիւն, Խորնէն, Խորձին,	Խորձեան, Խորձեն ¹⁶
Խորձանեան	

Հաշտեանք, Հաշտիայնք, Հաշտենք,	Հաշտեանք ¹⁷
Հաշտէնս, Հաշտեաք, Հաշտիանք	

Քաղնատուն, Պաղնայ տուն, Պաղնատունն,	Պաղնատուն
Պաղնատուն, Պաղնտուն, Պղնատունն,	Պաղնայ տուն
Պաղնայ գաւառ, Պաղանական տուն	

Քալախովիտ, Քաղահովիտն, Քալահովիտ,	Քալահովիտ ¹⁸
Քալահովիտք, Քալահովիտք, Քալախոյովիտ,	
Քաղայ հովայ հովիտն, Քալու քալահովիտք	

Մոփք, Մորփք, Մոփաց, Մորք,
Մովք, Մոփաթ, Մուխք

Մոփք¹⁹

Հանձէթ, Անձիտք, Հանձիթ, Անձիթ,
Խանձիթք, Անձիտքն, Անձիտքն, Հանձիթ

Անձիտ, Հանձիթ,
Անձիթ, Անձիթ

Գորեք, Գորեկ, Գորէք, Դորէք, Գովգէք,
Գովքէք, Գորեգ, Դորէք, Գաւրէգ, Գորիք

Գաւրէք

Դեգիկ, Գեգիք, Դէգիք, Դիգիգ, Դէգին,
Դէգիկ, Գէգիկ, Գէգիկ

Դէգիք

Աշխարհացոյցի Մոփքի նկարագրութեան մէջ նշանակալից նիւթ է պահպանուել Փոքր Հայքի վերաբերեալ, որն անշուշտ առանձին քննութեան առարկայ է: Այժմ լուկ նշենք, որ Աշխարհացոյցի ընդարձակ եւ համառօտ խմբագրութիւնների նկարագրութեան վերջնամասում հանդիպող «Եւ ունի Չորրորդ Հայք...» արտայայտութիւնը թերեւս ուշ շրջանի ընդմիջարկութիւն է գրիչների կողմից, քանի որ Աշխարհացոյցի որոշ ձեռագրերում այն բացակայում է:

Ինչպէս վերը նշեցինք՝ Աշխարհացոյցը պահպանել է Մոփքի մանրամասն նկարագրութիւնը, որը՝ այլ սկզբնաղբիւրների համադրութեամբ, հնարաւորութիւն է տուել ուսումնասիրողներին մեծ ճշգրտութեամբ տեղորոշելու Մոփքի գաւառները: Յենուելով նախորդ հեղինակների տեղագրութիւնների վրայ եւ օգտագործելով մատենագիտական նիւթը՝ մենք լուկ կը փորձենք ճշգրտել գաւառների սահմանները:

Աշխարհացոյցի ընդարձակ խմբագրութիւնը Խորձեանը տեղադրում է Միւս Գայլ գետի աւազանում, Կողորբերդի շրջանում: Գաւառը յայտնի է Կորիւնին «Խորձեանական» անունով²⁰, ինչպէս նաեւ Մովսէս Խորենացուն, որը յիշատակում է Մեսրոպ Մաշտոցի օգնականների շարքում «Տէր Խորձեանացուն»²¹: Գաւառը ծանօթ է Պրոկոպիոս Կեսարացուն խորհրդանշանով՝ «Օրհանուի» անունով²²: Ըստ առաջին հեղինակի՝ Խորձեանի տարածութիւնը շուրջ երեք օրուայ ճանապարհ էր, որի կենտրոնում գտնուում էր Արտալեսոն ամրոցը, որը պարսպապատել էր Յուստինիանոս Ա-ը եւ այնտեղ կայազօր թողել զուքսի հրամանատարութեամբ: Եւ որ կարելոր է, համաձայն բիւզանդական պատմիչի՝ «Նա պարսիկների հետ ոչ մի սահմանագիծ չունի՝ լիճ, գետի հոսանք, կամ լեռնանցք: Նրանց սահմաններն այստեղ իսառնիխուռն են. այնպէս որ՝ բնակիչները, որոնք կամ հռոմէացիներին, կամ էլ պարսիկներին են հպատակ՝

մէկը միւսից որեւէ ոտնձգութեան մասին կասկածելու ոչ մի վախ չունեն»²⁴։ Պրոկոպիոս Կեսարացու մէկ այլ տեղեկութեան համաձայն՝ գաւառը գրտնւում էր Հաշտենից գաւառի կթառիճ²⁵ ամրոցի եւ Թէոդոսուպոլիս քաղաքի միջեւ²⁶։ Արիստակէս Լաստիվերտցին գաւառի սահմանագլխին յիշատակում է Մորմրեանս գիւղը եւ նշում Խորձեանի եւ Հաշտենքի հարեւանութեան փաստը²⁷։ Ինչպէս վկայում է Հեղինակը՝ գաւառը միջնադարում նշանաւոր էր իր անտառներով, որոնք յիշատակւում են սելճուկ-թուրքերի արշաւանքների առընչութեամբ. «...եկեալ հեղաւ յընդարձակ դաշտն Բասենոյ եւ Կարնոյ... իսկ ի հարաւ մինչեւ ի Տարօն եւ մինչեւ ի գաւառն Հաշտենից մինչեւ յանտառս Խորձենոյ»²⁸։ Խորձեանի մասին մի հետաքրքիր տեղեկութիւն էլ պահպանել է Ասողիկը, որի հաղորդմամբ բիւզանդական կայսր Բարսեղ Բ-ը²⁹ «անցեալ... ընդ Հանձիթ եւ ընդ Բայու՝ ելանէ ի լեառն Կոհերայ, — յաւուր Վարդավառի տօնին, — որ ընդ մէջ Հաշտենից, Մոփաց եւ Խորձենոյ, եւ անդուստ գայ հասանէ ի գաւառն Արշամունեաց ի քաղաքն Երիզայ»³⁰։ Ն. Ազոնցըցոյց է տուել, որ Կոհերը ներկայիս Կարեր կոչուող լեռներն են, որոնք գտնւում են Գինոյ կամ Գինեկ (այժմ՝ Գոյնուկ) գետի աջափնեակում, իսկ գետի ձախ ափին տեղակայուած Օղնուտը՝ պատմական Եղանց բերդը կամ Եղնուտը³¹։ Հեղինակի ենթագրութեամբ, որ մենք լիովին կիսում ենք, Օղնուտը, ըստ Ղազար Փարպեցու տուեանների, պէտք է համապատասխանի Օղինին, որտեղ գիշերեց սպարապետ Վահան Մամիկոնեանի ջոկատը Կարնից դէպի Հաշտեանք շարժուելիս։ Չորրորդանգից իր միտքը՝ նա Օղնուտից մի քանի քմ. ներքեւ գտնուող Aziran (ըստ Քիպերթի) կամ Azizian (ըստ Լինչի) բնակավայրի անուանումը համարում է Azizanի աղաւաղում եւ վերջինս նոյնացնում պատմական Երիզային³²։ Ասողիկի հաղորդման մէջ տարակուսանք է առաջացնում այն փաստը, որ Կոհերը համարւում է նաեւ Մոփքի ու Հաշտեանքի միջեւ զտնուող լեռ, երբ բոլոր հիմքերը կան այդ բացառելու։ Ուստի մնում է ենթադրել, որ յիշեալ տեղեկութեան մէջ Պաղնատունը դիտուել է որպէս Մոփքի բաղկացուցիչ մաս։ Ելնելով վերոյիշեալից՝ պէտք է եզրակացնել, որ Կոհեր լեռները կազմել են Խորձեանի հարաւ-արեւելեան սահմանը, որը գրեթէ հասել է Երիզա-Արիզանի շրջակայքը։ Գաւառի արեւելեան սահմանը մասամբ անցել է Գինեկ գետի արեւմտեան ջրբաժանով, որից յետոյ այն հատել է Եղեգի³³ գետի հովիտը եւ հասել Պախր եւ Մեղեղուղի լեռների միահիւսման կէտին։ Եղեգի գետի ձորահովտում, որը Միւս Գայլ գետի վերին հոսանքի շրջանն է, սահմանը, ինչպէս վկայում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, իրօք որ առանձնապէս որոշակի բնագծեր չունի։ Հիւսիսում գաւառի սահմանն էին կազմում Մանանաղի եւ Միւս Գայլ գետերի ջրբաժան հանդիսացող Պախր լեռները, արեւմուտքում՝ Միւս Գայլ գետի արեւմտեան ջրբաժանը, իսկ հարաւ-արեւմուտքում՝ գէպի Միւս Գայլ գետի

կիրճը ձգուող երկու լեռնարագուկները³⁴։

Համաձայն Աշխարհացոյցի՝ Խորձեանից հարաւ գտնուում էր Հաշտեանք գաւառը, որը բազմիցս հանդիպում է հայոց պատմութեան մէջ։ Փաւստոս Բուզանդը յիշատակում է Հաշտեանքի Դատ եւ Գնիթ իշխաններին, որոնցից երկրորդին համարում է Կամինական տոհմի ներկայացուցիչ³⁵։ Պատմահայրը տեղեկացնում է, որ Հաշտեանքը Արշակունեաց արքայատոհմի սեպուհներին տրուած արքունի կալուած էր³⁶։ Նա Հաշտեանքը մի քանի անգամ յիշում է «Հաշտենից կողմանք» անունով, որոնցից մէկը, գուցէ եւ երկուսը օգտագործուած են թերեւս «աշխարհի»³⁷ իմաստով³⁸։ Նոյն երեւոյթը կարծես թէ նկատում ենք նաեւ Թովմա Արծրունու մօտ, որը Հաշտեանքը կոչում է «Հաշտենից կողմանք», ըստ որում մէկ անգամ Ծովքի հետ միասին³⁹։ Տեղագրական հետաքրքիր նիւթ են տալիս Աշխարհացոյցն ու Ղազար Փարպեցու երկը։ «զՀաշտէնս, յորմէ բղխեն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ» արտայայտութիւնը⁴⁰, ինչպէս ժամանակին ցոյց է տուել Հ. Հիւսէմանը, վկայում է, որ Հաշտեանք գաւառը տարածուել է ոչ միայն Արածանի գետի՝ այլեւ Տիգրիսի աւազանում⁴¹, ըստ որում՝ այս դէպքում վերջինիս տակ հասկացում է Ձիբենէ գետը։ Անկասկած Աշխարհացոյցի ազդեցութեամբ նոյնպիսի տեղեկութիւն է հաղորդում Վարդանի Մեկնութիւն Ծննդ. Բ. 14ը. «Տիգրիս որ Դկլաթ կոչի՝ ելանէ ի Չորրորդ Հայոց ի Հաշտէն գաւառէ, եւ ի գեղջէ Ոլորայ»⁴²։ Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ սպարապետ Վահան Մամիկոնեանը 482—484 թուերի ապստամբութեան շրջանում խոյս տալով պարսկական զօրքերի հետապնդումից՝ գալիս է «ի սահմանս Հաշտենից, ըստ յառաջադրեալ խորհրդոյն իւրոյ, եւ հասեալ բանակէր ի գաւառն Արշամունեաց, ի գիւղն որ կոչի Երէզ»⁴³։ Այս տեղեկութիւնը համապատասխանում է Ասողիկի վերը բերուած տուեալին, չնայած պէտք է խոստովանել, որ Արիստակէս Լաստիվերտցին Երիզան համարում է Հաշտեանքի բնակավայր. «... որդի Լիպարտին Իւանէ անուն որում տուեալ էին ի պարգեւի տեղիս բնակութեան զմեծ աւանն Երիզայ ի գաւառին Հաշտենից, եւ որ շուրջ զնովաւ զաստակերտք, սա իրրեւ լուաւ զայն, թէ թագաւորութիւնն յերկուս բաժանեալ է, զնաց եւ խաբանօք էառ զամուրն Եղանց բերդ կոչեցեալ եւ արարեալ զայն ընդ իւրով ձեռամբ՝ դառնայ արդէն ի գաւառն Աղօրի, եւ յամուրն որ կոչի Հաւաճիչ»⁴⁴։ Յիշատակութեան Իւանէ իշխանը շատ չանցած ձերբակալում է բիւզանդական արեւելից կողմերի դատաւորին եւ «եղ ի յեղնուտն ի բանտի»⁴⁵։ Յովհան Մամիկոնեանը, խօսելով Եղնուտի մասին, նշում է, որ այն Եղանց բերդն էր⁴⁶։ Յենուելով Ն. Ադոնցի տեղագրութիւնների վրայ, մնում է եզրակացնել, որ Գինեկ գետի վերին հոսանքի շրջանը Երիզայով եւ Եղանց բերդով գոնէ Աշխարհացոյցի ստեղծման շրջանում չէր մտնում Հաշտեանքի մէջ եւ վերաբերում էր Արշարունիքին։ Յետագայում հնա-

րաւոր է, որ այդ հատուածն էլ համարուեց Հաշտեանքի մաս, ինչպէս կարելի է եզրակացնել Լաստիվերտցու երկից, սակայն այդ հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում հարցիս համար: Արեւելքում Հաշտեանքը սահմանակցում էր Տարօնին, որի մասին Մովսէս Խորենացին գրում է, թէ հայոց Վաղարշակ Թագաւորը իր ուստրերին ուղարկում է «ընակել ի գաւառն Հաշտենից, եւ ի ձորն նորին սահմանակայ, որ է արտաքոյ Տարօնոյ»⁶⁷, իսկ արեւմուտքից՝ Բալուին կամ Բալահովտին, որի մասին վկայում է Բարսեղ Բ. կայսեր դէպի Կոնսեր լեռը կատարած չուերթի ուղղութիւնը⁶⁸:

Հաշտեանքը բազմիցս յիշատակուում է օտար աղբիւրներում: Պտղոմէոսը այն կոչում է ΑΣΤΑΥΝΙΤΙΣ⁶⁹, Յուստինիանոսի 31րդ նովեբլան՝ ΑΣΛΙΑΝΗΝ⁷⁰, Պրոկոպիոս Կեսարացին ΑΣΛΙΑΝΗΝ, որի մէջ տեղագրում է Կիթարիզոն վայրը⁷¹, Կէորկի Կիպրացին՝ χλιμα ΑΣΤΑΥΧΗ⁷², Կլաւդիւս ի մասին տեղեկութիւն է պահպանել Ասողիկը, որն այն համարում է քաղաք. «Աչոտ ոմն առաքեալ յարքայէն Պարսից Խոսրովու եւ հարեալ գեոյնն՝ էառ զԿիթուծ քաղաք Հաշտենից»⁷³: Բացի Կիթուծից եւ Ուրրից՝ Հաշտեանքում են գտնուել նաեւ Գիրեճ Հանդիսեանք, Մուշեղայ կամ Մուշեղամարգ գիւղերը եւ Գլուխ արձանին վայրը⁷⁴:

Եննուելով այս տեղեկութիւնների վրայ՝ Հաշտեանքի սահմանները, ինչպէս ճիշդ որոշում է Ս. Երեմեանը, կ'ունենային ներքոյիշեալ պատկերը: Հիւսիսում սահմանը կազմելու էին Կոնսեր լեռները, որն այնուհետեւ Երիզայից հարաւ ընկած չրջանում հատելու էր Գինեկի հովիտը, այնուհետեւ Արածանին՝ Զիւնկերտից արեւմուտք ընկած չրջանում, եւ հասնելու էր Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթայ կամ հայկական աշխարհագրական տեղանունանցանկով՝ Սիմ—սար լեռներ: Այնուհետեւ սահմանագիծն անցնելու էր Սիմ—սարով մինչեւ Սուրբ Լոյս լեռը եւ թեքուելով հարաւ՝ ձգուելու էր Զիրենէ⁷⁵ եւ Քաղիրթ գետերի չրբաժանով մինչեւ Նիրիբու լեռները, որոնց վրայ Մափիսասի լեռնանցքն էր: Օղակելով Զիրենէ գետի վերին հոսանքի չրջանը՝ սահմանը կրկին դուրս էր գալիս Հայկական Տաւրոս եւ որոշ տարածութիւնից յետոյ թեքում էր հիւսիս եւ գրեթէ ուղիղ գծով շարունակուում մինչեւ Կոնսերի լեռները:

Աշխարհագրոյցը Մոփքի հերթական Պաղնատուն գաւառը տեղադրում է Խորձեանից արեւմուտք եւ Բալահովտից հիւսիս. «Իսկ ի մտից Խորձայնոյ է Պաղնատուն գաւառ, հանդէպ հոմանուն բերդով, եւ հանդէպ նորա ի հարաւ Բալախովիտ գաւառ»⁷⁶: Դժուար չէ տեսնել, որ համանուն բերդը՝ Պաղինը, գաւառի կենտրոնն էր: Պաղնատունը Կորիւնին եւ Ղազար Փարպեցուն յայտնի է Պաղանական Տուն անուամբ⁷⁷, որի ճիշդ ձեւը ըստ Հ. Հիւսիւմանի լինելու էր Պաղնական տուն⁷⁸: Կէորկի Կիպրացին Չորրորդ Հայք եպարքիայում յիշում է χλιμα Παλιανη⁷⁹ ը, որն անկասկած Պաղնատունն է: Պայինէս կլիմայում էր գտնուում χαστρον Παλιω⁸⁰:

Պաղինի բերդը մինչեւ այսօր էլ պահպանուել է: Նրա աւերակների մնացորդները գտնուում են ներկայիս Պաղին գիւղի մօտ Մեծկերտից 29 քմ. եւ Փերի-բերիից 22.5 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Հունտինգտոնի կարծիքով աւերակ բերդը ծագում է սեպագրական շրջանից, որտեղ պահպանուել է Մենուա թագաւորի արձանագրութիւնը⁶⁰:

Ինչպէս արդէն նշուեց, Պաղնատնից հարաւ գտնուում էր Բալահովիտը, որն ըստ Ս. Երեմեանի՝ նախապէս Արշամաշատ քաղաքի տարածքն էր եւ հաւանաբար կոչուել է Արշամաշատ: Նման հնարաւորութիւնը չի բացառուում, սակայն զարմանալիորէն՝ հեղինակի կարծիքով, ստացուում է, որ Բալահովիտը մինչեւ 387 թուականը պահպանել է Արշամաշատ անունը⁶¹: Եթէ իրօք Արշամաշատը չորրորդ դարում շարունակուում էր իր գոյութիւնը որպէս մեծ քաղաք՝ ապա շատ տարօրինակ է, որ նա ոչ մի անգամ չի յիշատակուում հայ պատմիչների երկերում: Ուստի պէտք է ենթադրել, որ Արշամաշատի անշքացումը կատարուել է աւելի վաղ ժամանակներում, որի հետեւանքով՝ գաւառի վարչական կենտրոնը տեղափոխուել էր Բալուսի բերդը, որն էլ ի վերջոյ իր անունն էր տուել նրան: Յուստինիանոսի 31րդ նովեմբրում գաւառը նշուում է Յալա Եւդիոյ, Պրոկոպիոս Կեսարացու մօտ՝ Յալա Եւտինոյ, եւ Կէորկի Կիպրացու Նկարագրութեան մէջ՝ խլիս Եւլաթիւնից գրութեամբ⁶²: Քիպերթը եւ Հիւպիմանը ենթադրուում են, որ այդ շարքում կարելի է աւելացնել նաեւ Պտղոմէոսի յիշատակած Balis-biga ն, որի տարրնթերցումների մէջ հանդիպում են Եւլաթիւնիցա եւ Եւլաթիւնա ձեւերը, որոնք յիշեալ հեղինակների կողմից սրբագրուում են Եւլաթիւնա⁶³: Սրբագրութիւնը առաւել քան գայթակղիչ է, եթէ ի նկատի ունենանք, որ Պտղոմէոսեան կօօրդինատներով Բալսարիգան պէտք է գտնուէր Մեծ Հայքի արեւմտեան շրջաններում: Շատ կարեւոր է նաեւ այն հանգամանքը, որ յիշեալ բնակավայրը հանդիպում է Ակիլիոսին, Աւտաուենիտիս եւ Սոֆենէ մարզերի նկարագրութեան բաժնում: Սակայն դրա հետ մէկտեղ՝ պէտք չէ մոռանալ, որ Բալսարիգան գաւառ չէ, այլ՝ բնակավայր, ուստի այն հազիւ թէ կարող էր Բալահովիտ կոչուել: Ուստի Բալսարիգայի մէջ ոչ թէ պէտք է տեսնել Բալահովիտ՝ այլ Բալուսի բերդ անունը: Այդ պատճառով էլ Եւլաթիւնա ն անհրաժեշտ է սրբագրել Եւլաթիւնա կամ Եւլաթիւնա:

Բալուս ամրոցը յիշատակուում է Կէորկի Կիպրացու երկում Χαστρον Βαλονουζ անունով, որը պէտք է կարդալ անշուշտ Βαλονουζ կամ Βάλον⁶⁴: Յետագայ դարերում Բալուս անունը հանդիպում է ոչ միայն որպէս ամրոցի՝ այլեւ գաւառի անուանում⁶⁵:

Պաղնատան եւ Բալահովիտի վերաբերեալ նիւթը սուղ է նրանց սահմանները մեծ ճշգրտութեամբ որոշելու համար, ուստի կարելի է կատարել ընդհանուր եզրակացութիւններ: Հնարաւոր է, ինչպէս կատարուում է Ս.

Երեմեանը⁶⁶, որ յիշեալ գաւառները արեւմուտքում տարածուած էին մինչեւ Մուզուր գետը: Հիւսիսում Պաղնատունը սահմանակցում էր Խորձեանին՝ նշուած գծով, եւ Մուզուր գաւառին, որի սահմանագիծը յիշեալ հատուածում անորոշ է: Արեւելքից երկու գաւառներն էլ սահմանակցում էին Հաշտեանքին Միւս Գայլ եւ Գինեկ գետերի ջրբաժան գծով, իսկ Հայկական Տաւրոսի լեռները կազմում էին Բալահովտի հարաւային սահմանը⁶⁷: Շատ աւելի դժուար է Պաղնատունը Բալահովտից բաժանող սահմանագծի ճշդում, որը Ս. Երեմեանն անցկացնում է արեւմտեան մասում Միւս Գայլ գետով, իսկ արեւելեան հատուածում՝ Արածանիի հիւսիսային ջրբաժանով⁶⁸: Անշուշտ առաջարկուածը հաւանական սահման է, սակայն մենք հակուած ենք կարծելու, որ գաւառն իրօք ընդգրկել է միայն Բալուի հովիտը, հետեւաբար Միւս Գայլ գետի ձախափնեակի ոչ մի մասն էլ պէտք չէ վերագրել նրան: Թերեւս այս մասին է անուղղակիօրէն վկայում Պրոկոպիոս Կեսարացին, որի հաղորդմամբ՝ Չենոն կայսեր օրօք Իլլոսի եւ Լէոնտիոսի ապստամբութեանը չմասնակցած Բալահովտի սատրապական իշխանութիւնը թոյլ եւ աննշան էր⁶⁹: Հետեւաբար այն՝ ի տարբերութիւն միւս սատրապութիւնների, որոնք ղաղարեցին ժառանգական լինելուց ապստամբութեանը մասնակցելու համար, չէր առանձնանում բնակչութեամբ եւ տարածութեամբ:

Մոփաց աշխարհի յաջորդ գաւառը, որ յայտնի էր Մոփք, Շահէի Մոփք եւ Շահունեաց Մոփք անուններով՝ գտնուած էր Պաղնատնից արեւմուտք եւ Անձիտից հիւսիս⁷⁰: Այն յիշատակուած է խեթական աղբիւրներում Isua-Isuva - Isua, իսկ Արարատեան թագաւորների արձանագրութիւններում՝ Supani գրութեամբ⁷¹: Յունահռոմէական հեղինակների երկերում այն հանդիպում է Տօփոնի կամ Տօփոնի՝ ձեւով, բիւզանդական աղբիւրներում՝ Տօփոնի՝ գրութեամբ, իսկ ասորական պատմիչները յիշում են Տօփոնի՝ անունով⁷²: Հայկական աղբիւրները, հասկնալի պատճառներով, անդրադառնում են Մոփքին միայն գրերի գիւտից յետոյ, որոնց սակայն մենք կ'անդրադառնանք Մոփք աշխարհի ձեւաւորման հարցի քննութեան աւելի թուով:

Արդ, որոնք էին Մոփքի կամ Շահունեաց Մոփքի սահմանները: Դատելով Ասողիկի տեղեկութիւններից, որոնց համաձայն նրա մէջ գտնուած էր Խոզան գիւղաքաղաքը, գաւառիս արեւելեան սահման կարող էր ծառայել Մուզուր (ըստ Ս. Երեմեանի՝ Գայլ) գետը⁷³: Ճիշդ է, Ասողիկի յիշատակութեան մէջ Մոփքը հանդէս է գալիս որպէս աշխարհ, որով եւ առաջարկուած սահմանագիծը կարծես թէ կասկածի տակ է դրոււմ. սակայն իրականում «աշխարհ» բառը պատմիչի ստեղծագործութիւնն է, քանի որ խօսելով նոյն իրադարձութիւնների մասին եւ բնականաբար աղբիւր ծառայելով Ասողիկի համար՝ Պատմահայրը հաղորդում է, որ Արիստակէսը,

որը, ըստ Ասողիկի, եկեղեցի էր կառուցել Սողան գիւղաքաղաքում՝ սպանւում է Արքեղայոս իշխանի կողմից՝ Մոփաց գաւառում⁷⁴։ Գաւառի հարաւային սահմանը, չնայած չի ամրապնդւում համապատասխան մատենագրական նիւթով, անցնելու էր Արածանի գետով⁷⁵։ Մատթէոս Ուռհայեցու մի շատ հետաքրքիր տեղեկութեան համաձայն՝ ազգութեամբ հայ բիւզանդական կայսր Չմշկիկը «ի գաւառէն Սողանայ էր, ի տեղոյն որ այժմ կոչի Չմշկածագք»⁷⁶։ Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ նրա օրօք գաւառը արդէն կրում էր նոր՝ Սողան անունը, եւ որ Մոփքի մէջ էր Չմշկածագք բնակավայրը։ Յայտնաւորքը (Մարտի 27) տեղեկացնում է, որ Չմշկածագքը⁷⁷ Հերապոլիս քաղաքն էր⁷⁸։ Յիշեալ բնակավայրի տեղը յայտնի է. այն պահպանել է իր անուանումը թուրքական աղաւաղուած Չիմիշկեզէկ արտասանութեամբ։ Գտնւում էր Թաղարա ջուր կամ Չմշկածագ գետի ափին, որը Արածանիի աջակողմեան վերջին վտակն է։ Ի նկատի առնելով, որ Մոփքից արեւմուտք գտնւում էր Դեգիք գաւառը՝ պէտք է եզրակացնել, որ գաւառի արեւմտեան սահմանները անցնում էին Թաղարա ջրի արեւմտեան ջրբաժանով, որով Չմշկածագ քաղաքը տարածքօրէն մնում է Մոփքին⁷⁹։ Հիւսիսային սահմանագիծը պէտք է կազմէին Մուզուր գետի եւ Արածանիի Թաղարա ջուր ու Սողաթ⁸⁰ վտակների ջրբաժան լեռները։

Մոփքի հետ կապուած որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Շահէի Մոփք եւ Մոփք Շահուն(ւ)ոց ձեւերի քննութիւնը⁸¹։ Բուզանդը Յուսիկ Կաթողիկոսի ձեռնադրութեան առիթով յիշատակում է «Վարազ Շահունի իշխանն Մոփաց աշխարհին»⁸²։ Հ. Մարքիլարթը ենթադրել է, որ այն պէտք է իրականում լինէր «Վարազ իշխանն Շահունի Մոփաց աշխարհին»⁸³, որով «Շահունի» հասկացութիւնը վերաբերում է ոչ թէ Վարազ իշխանին՝ այլ Մոփքին։ Հ. Հիւպըմանը հակուած է կարծելու, որ «Շահունուոց»ը կամ «Շահեսայ»ն պարզապէս «Շահունի» տոհմանունն է, որն ըստ երեւոյթին՝ ոչ թէ կապ ունի պարսկերէն շահ-արքայ բառի՝ այլ սեպագիր արձանագրութիւնների՝ Մեյիտեասյիսի երկրի թագաւոր Սիլաուուազի հօր «Շահու»ի անուան հետ⁸⁴։ Ասորեստանեան թագաւորներ թագլաթպալասար Ա.ի, Սալմանասար Գ.ի, ինչպէս նաեւ խեթական սեպագիր արձանագրութիւններում յիշատակւում է Սուխմու-Սուխնու-Յուխմա երկիրը Իսուվա կամ Իշուա երկրի հարեւանութեամբ⁸⁵։ Նշուած երկրներից Իսուվան կամ Իշուան Մոփքն է, իսկ Սուխմու-Սուխնուն, հաւանաբար, նրա արեւելեան մասը, քանի որ այդ երկրի Վաշթալ քաղաքը⁸⁶ կարծես նոյնանում է արդի Վասկերտ բնակավայրին⁸⁷։ Համաձայն նոյն արձանագրութեան՝ Սալմանասար Գ.ը Սուխմու երկիր էր մտել անցնելով Արածանի գետը, հետեւաբար կարելի է որոշակի կապ տեսնել Շահէի Մոփքի արեւելեան մասի եւ Սուխմու-Սուխնույի միջեւ։ Լինելով սկզբնապէս առանձին

ցեղային երկրներ եւ այնուհետեւ միաւորուելով ընդհանրական Մոփք անունով՝ վերջինս, ի տարբերութիւն Մեծ Մոփքի, աստիճանաբար իր վրայ է վերցրել Սուրմու-Սուխնույի հնչիւնափոխուած անուանումը, որը ժողովրդի բերանում թերեւս վերաիմաստաւորման է ենթարկուել: Ուստի ինչ վերաբերում է «Շահէ»ի մէջ «արքայ» իմաստը տեսնելուն՝ ապա շատ հնարաւոր է, որ այդ Մոփքի արքունի տիրոյթ լինելու ժողովրդական իմաստաւորումն էր: Յամենայն դէպս՝ Շահունեաց Մոփքի արքունի տիրոյթ լինելու մասին անուղղակիօրէն վկայում է Պատմահայրը, որի հաղորդմամբ հայոց Արշակ Գ. թագաւորը իր գանձերը հանելով Հանի ամրոցից՝ ուղարկել է Մոփաց աշխարհ⁶⁰: Հասկնալի է, որ թագաւորը իր գանձերը չէր առաքի պահպանութեան որեւէ փառանգատէր իշխանի տիրոյթ, ուստի մնում է ենթադրել, որ Շահունեաց Մոփքը կառավարուում էր թագաւորի կողմից նշանակուած գաւառակալ իշխանի կողմից, իսկ գանձերի պահպանութեան վայրն էլ ամենայն հաւանականութեամբ ոչ թէ Մեծ Մոփքի՝ այլ միւս Մոփքի Բնարեղ ամրոցն էր⁶¹:

Մոփաց աշխարհի հերթական Անձիտ գաւառը գտնուել է Մոփքից հարաւ, սահման ունենալով անտարակոյս Արածանի գետը: Աշխարհացոյցը այնտեղ յիշատակում է Մովք եւ Հոռէ բերդ ամրոցները⁶², որոնցից առաջինը գտնուում էր Մովք լճի ափին եւ ամենայն հաւանականութեամբ համապատասխանում է Կէօլճիւք բնակավայրին, իսկ երկրորդը նոյնացում է Խարբերդի հետ⁶³: Պտղոմէոսի Աշխարհագրութիւնը դրանց աւելացնում է Իլէրքոս, Μαξάρα, Ανζίτα եւ թերեւս Σόειτα, Βελχανίον ու Αρσαμύσσατα բնակավայրերը⁶⁴: Յիշեալ աշխարհագրական վայրերից Անձիտը պահպանուել է մինչեւ օրս Թիւ-Անձիտ կամ Թիւ-Անգիտ ձեւով, որը տեղակայուած է Մովք լճից աւելի քան 10 քմ. հիւսիս: Մագարան, դատելով Պեւտինկերեան քարտէզի տուեալներից, նոյնանում է Մեզիրէ (Մեզերէ) կամ Մամուրէթ ու-Ազիզ քաղաքին, որն այսօր կրում է էլյազրգ անուանումը⁶⁵, իսկ էլեգերգան, որը փորձեր են արուել տեղորոշելու Մագարայի մերձակայքում, Եղրդուտի վանքի տեղում եւ այլուր՝ ցայսօր յուսալի տեղադրուած չէ, եթէ ի հարկէ չի նոյնանում Մասունի Եղգարթ գիւղին⁶⁶: Եթէ հաւատանք Պտղոմէոսին՝ ապա Արշամաշատը նոյնպէս գտնուել է Անձիտինէ նահանգում: Այդ կարող է ունենալ երկու բացատրութիւն: Կամ Արշամաշատը իր շրջակայ տարածքով Մոփք կոչուած երկրամասի մէջ չէր մտնում եւ իրօք մաս էր կազմում Անձիտինէի՝ կամ էլ, որ շատ աւելի հաւանական է, այն Մոփք-Սոֆենէի բաղկացուցիչ մասն էր, սակայն պտղոմէոսեան անկատար կօօրդինատների պատճառով յայտնուել է Անձիտինէի նկարագրութեան մէջ: Ուսումնասիրողներն այն սովորաբար տեղադրում են Խարարա-Նաջարան աւերակների տեղում⁶⁷: Վերջին Σόειτα՝ եւ Βελχανία՝ բնակավայրերը կարող են համապատասխանաբար համընկնել

Նարբերդին⁹⁶ ու Բելխան գիւղին, սակայն չի բացառուում, որ դրանք մտնում էին Աղձնիքի մէջ: Ուստի եթէ, այնուամենայնիւ, այդ բնակավայրերը գտնուում էին Աղձնիքում, ապա ΣΘΕΛΤΑ ն պէտք է համապատասխանէր Ամմիանոս Մարկեղինոսի յիշատակած Պելտինկերեան քարտէզի⁹⁷, իսկ Բելկանիան, մեծ վերապահութեամբ, թերեւս Թխումին: Եփրատի վրայ գրտնուում էր Անձիտից Փոքր Հայք տանող Տոմիսայի⁹⁸ գետանցը ներկայիս Իզողլու գիւղի մօտ:

Ի մի բերելով քննութեան արդիւնքները՝ կարելի է յանգել միանշանակ մի եզրակացութեան, որ գոնէ սկզբնապէս Անձիտը հիւսիսից եզրափակուել է Արածանի գետով, արեւմուտքում եւ հարաւում՝ Եփրատով, իսկ արեւելքում՝ Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթայով եւ նրա լեռնաբազուկներից մէկով, որը ձգուել է մինչեւ Արածանի գետը: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Գաւրէք գաւառը սկզբնապէս կազմել է նրա տարածքի մի մասը, ինչպէս Դեզիքը՝ Շահունեաց Մոփքի բաղկացուցիչ հատուածը:

Անձիտ գաւառը բազմիցս յիշատակուում է հայոց պատմութեան մէջ: Խեթական աղբիւրներում այն յայտնի է Խինցուտա անունով, սակայն որպէս քաղաք, որը գտնուում է Իսուվա երկրում⁹⁹: Այս փաստը ցոյց է տալիս, որ Մոփաց երկիրը այդ վաղնջական ժամանակներում իր մէջ էր ներառում նաեւ Անձիտի տարածքը: Ասորեստանեան սեպագրերում այն հանդիպում է Enzite եւ Enzatau գրութեամբ¹⁰⁰: Ըստ որում՝ յիշեալ ցեղային երկիրը իր տեղադրութեամբ ամբողջովին համապատասխանում է Անձիտին: Պտղոմէոսը Անձիտը գիտի որպէս երկրամաս եւ որպէս քաղաք, որոնցից առաջինը նա կոչում է Ανεξιτηνη իսկ երկրորդը՝ Ανεξιτα¹⁰¹: Բիւզանդական աղբիւրներում այն ունի Ανεξιτηνη, Χλίμα, Ανεξιτινή, Χανζίτ գրութիւնները, ասորական եւ արարական աղբիւրներում յայտնի է Hanzit, Anzit եւ Hinzit անուններով: Յուստինիանոսի կողքում գաւառը հանդիպում է Anzetena անունով¹⁰²:

Մոփքի վերջին երկու գաւառների մասին Աշխարհացոյցն ասում է, որ «ի մտից [Մոփք եւ Անձիտ գաւառների] նոցա Դէզիք գաւառ, յորում բերդք կունի եւ Քրւիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ է Գաւրէք գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յեփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ»¹⁰³: Դժուար չէ տեսնել, որ Դեզիքն ու Գաւրէքը բաժանուում էին Արածանի գետով եւ տարածւում էին մինչեւ Եփրատ գետը: Եւ եթէ յենուելով Չմշկածագի տեղադրութեան վրայ, ինչպէս վերը ցոյց տուեցինք, Դեզիքի եւ Շահունեաց Մոփքի սահմանը կարող ենք անցկացնել Թաղարա ջուր գետի արեւմտեան ջրբաժանով՝ ապա Գաւրէքի եւ Անձիտի սահմանաբաժան գիծը դժուար է որոշել¹⁰⁴:

Դեզիքի որպէս գաւառ ձեւաւորուելը արքունիքի կողմից, անտարակոյս, հետապնդել է ռազմավարական նպատակներ: Արդէն երեք ամբողջ

ների յիշատակութիւնը այս համեմատաբար ոչ մեծ տարածքում ցոյց է տալիս, թէ ի՞նչ կարեւոր դեր է խաղացել այն Մեծ Հայքի արեւմտեան սահմանների պաշտպանական համակարգում: Ըստ որում՝ պակաս հետաքրքիր էլ այն իրողութիւնը, որ Աշխարհացոյցը հենց արեւմտեան սահմանում է յիշատակում այդ ամրոցները, որոնց նշանակութիւնը 387 թուից յետոյ պէտք է ի չիք դառնար Մեծ Հայքի թագաւորութեան բաժանման եւ Հայաստանի տարածքում պարսկա-բիւզանդական նոր սահմանագծի ձեւաւորման հետեւանքով: Ուստի մենք հակուած ենք կարծելու, թէ Դեզիքի ռազմական ամրութիւնների մանրամասն յիշատակութիւնը զայիս է հին ժամանակներից, երբ Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը ստիպուած էր ամրացնել իր արեւմտեան սահմանները ընդդէմ Հռոմէական առաջխաղացման: Չի բացառուում, որ այդ կարող էր կատարուել նաեւ Մեծ Հայքում Սասանեանների կրտսեր ճիւղի հաստատման շրջանում:

Դեզիքը յիշատակուում է Կէորկի Կիպրացու [Χλῆμα Διγχοσινῆς]¹⁰⁶ եւ Սամուէլ Անեցու¹⁰⁶ երկերում: Վերջինիս մօտ գաւառը հանդիպում է աղաւաղուած Դեզնիս գրութեամբ եւ քանի որ նրա մէջ էր Անգղը՝ Քիպերթը ենթադրել է, որ Դեզիքը Անգեղտուն գաւառի յետնագոյն անուանումն է¹⁰⁷: Ինչպէս ճիշդ ցոյց է տուել Հ. Հիւպըմանը՝ Դեզիքի եւ Անգեղտան Անգղների նոյնացումը ճիշդ է¹⁰⁸: Գերմանացի հայագէտը միանգամայն ճիշդ նշում է, որ Մոփքի գաւառների թուարկումը կատարուած է արեւելքից արեւմուտք ուղղութեամբ: Հետեւաբար Դեզիքը կարող է տեղադրուել միայն յիշեալ աշխարհի ծայր արեւմուտքում¹⁰⁹: Անշուշտ նոյնն է վկայում Սամուէլ Անեցու տեղեկութիւնը Թէոփիլոս կայսեր (829-842) ղէպի Պաղին, Մեծկերտ, Դեզիք եւ Խոզան կատարած արշաւանքի մասին, որտեղ ամրոցների թուարկումը կատարուած է նոյնպէս արեւելքից արեւմուտք աշխարհագրական դասաւորութեամբ: Սոյն հաղորդման Պաղինը ծայր արեւելեան կէտն է, Մեծկերտը, որ նոր ժամանակներում յայտնի էր Մազկերտ անունով, գտնուում էր Պաղինից արեւմուտք, իսկ Դեզիքի Անգղը եւ Խոզանը առաւել արեւմուտք էին տեղակայուած Մեծկերտի նկատմամբ: Սամուէլ Անեցին Թէոփիլոս կայսեր արշաւանքի նկարագրութիւնը, ամենայն հաւանականութեամբ, քաղել է Ասողիկի երկից, որն այնտեղ ներքո յիշեալ տեսքն ունի. «Թէոփիլոս... սա ի խաղալն իւրում յարեւելս կոյս ի սահմանս Հայոց՝ առնու զԾմու բերդն Հայոց, զԱսաղին եւ զՄեծկերտ եւ զԱլբերդ ի գաւառին Գեղամայ, եւ զԽոզան եւ զՉորրորդ Հայս անագատ առնէ ի մարդոյ եւ յանասնոյ»¹¹⁰: Արդէն վերը նշել ենք, որ ուսումնասիրողները Ասաղինը սրբազրել են Պաղին, սակայն բերուած հատուածի աղաւաղումները դրանով չեն աւարտուում: Հասկանալի է, որ Պաղինի, Մեծկերտի եւ Խոզանի շրջանում ոչ մի Գեղամայ գաւառ չկայ, ուստի այն՝ համաձայն Սամուէլ Անեցու՝ պէտք է սրբազրել Դեզիք գաւառ, սակայն

ինչ վերաբերում է նրա մէջ մտնող բերդին՝ ապա դժուար է առաւելութիւնը տալ Ալբերդ կամ Անգղ անուանը: Մի կողմից Ասողիկի երկը աւելի հին է եւ աղբիւր է ծառայել յետագայ պատմիչների եւ այդ թւում՝ Սամուէլ Անեցու համար, հետեւաբար կարծես թէ «Ալբերդը» նախապատու-թեան իրաւունք ունի, սակայն միւս կողմից յիշեալ հատուածը այնքան աղաւաղումներ ունի, որ չի բացառում մէկ աղաւաղման հնարաւորու-թիւնը եւս: Ելնելով այս ամէնից, մենք գերադասութիւնը տալիս ենք Սամուէլ Անեցու Անգղ անուանը, քանի որ Ալբերդի հիմքում ընկած «Ալ»ը կարող է եւ Անգղի աղճատում լինել:

Ծոփքի վերջին Գաւրէք գաւառը, ամենայն հաւանականութեամբ, կազմուել է արքունիքի կողմից ռազմավարական նպատակներով Անձի-տի արեւմտեան տարածքներից: Գաւրէքը որպէս բնակավայր յիշատակուել է Սարգուր Բ-ի Թմնիսի¹²³ արձանագրութեան մէջ: Արարատեան թագաւորը յարձակուել է Մելիտիայի արքայ Ուրառուազի վրայ եւ ի վերջոյ ինն ամբողջներ միացնում իր երկրին. Խազանի, Գաուրախի, Տումիշկի, Ասինի, Մանինու, Արուշի, Կուլթիտարրինի, Տաշէ, Կուերաիտաշէ եւ Մելուխանի¹²⁴: Տումիշկին, որ նոյնական է յունահռոմէական սկզբնաղբիւրների Տոմիսային¹²⁵, տեղադրուել է Իզոլլու գիւղի տեղում, ուստի Գաուրախին թերեւս պէտք է փնտռել վերջինիս մերձաւորութեամբ: Հ. Հիւպըմանի կարծիքով Գաւրէք անունը կարող է պահպանած լինել Արածանիից հարաւ գտնուող Կորեկ գիւղը, սակայն այդ տեղագրութիւնը մենք չենք կարող ոչ հաստատել եւ ոչ էլ մերժել: Յետաշխարհացոյցեան շրջանում Գաւրէք գաւառը յիշուել է Կէորկի Կիւրացու կողմից Χλίμα Γαρινηζ անունով¹²⁶: Բերուած տեղեկութիւնների հիման վրայ կարելի է Գաւրէք գաւառի մէջ մտնել նաեւ Թմնիսի գետանցը իր շրջակայ տարածքով:

Այս ամէնին պէտք է աւելացնել մի հետաքրքիր իրողութիւն եւս: Աշխարհացոյցը Ծոփքի գաւառները թուարկելուց յետոյ նշում է, որ Արածանին իր մէջ ընդունելուց յետոյ Եփրատը «երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, յելից Մելտինէ»¹²⁷: Այս առաջին հայեացքից աննշան հանգամանքը վկայում է, որ Գաւրէք եւ Դեգիք գաւառները ձեւաւորուել էին դեռեւս մինչեւ Փոքր Հայքի Առաջին եւ Երկրորդ Հայքերի բաժանուելը, այսինքն՝ մինչեւ չորրորդ դարի 70–80ական թուականները: Աշխարհացոյցի հեղինակը այստեղ, սուրբ տալով իր օգտագործած արխիւային նիւթերին, յիշատակում է Փոքր Հայքը, որը վարչաքաղաքական առումով հինգերորդ դարում այլեւս գոյութիւն չուներ:

2.

Մենք փորձեցինք ճշգրտել Ծոփքի գաւառների սահմանները՝ որոշ բացառութիւններով ընդունելով Ս. Երեմեանի առաջարկած լուծումները:

Այժմ փորձենք ցոյց տալ Մոփաց աշխարհի վարչաքաղաքական ձեւաւորման ընթացքը:

Մենք մտադիր չենք մանրամասն քննութեան առնել Մոփքի ցեղային շրջանի պատմութիւնը, որովհետեւ այն սկզբունքային դեր չի խաղացել Մեծ Հայքի Մոփք աշխարհի տարածքի եւ սահմանների ձեւաւորման գործում: Նշենք միայն, որ Իշուվա—Մոփքը զբաղեցնում էր Արածանի գետի ստորին հոսանքի շրջանը եւ տարածւում էր մինչեւ Ալշէ երկիրը¹¹⁶: Վանեան բեւեռագիր արձանագրութիւնների համաձայն՝ Մուպանի երկիրը տարածւում էր մինչեւ Խաթի կամ Մելիտիայի թագաւորութիւնը¹¹⁷, որ զբաղւում էր Եփրատի աջ ափին, հետեւաբար՝ տարածական առումով այն համընկնում էր Իսուվային: Ասորեստանեան սեպագիր արձանագրութիւնները Իսուվայի կամ Իշուվայի մէջ են մտցնում էնգիտէ երկիրը եւ դրանով իսկ մինչեւ Ալգի երկիրը զիտում որպէս Իսուվա—Մոփք¹¹⁸: Սալմանասար Գ-ի (859—824 մ. թ. ա.) Թուշխանայի մենաքարի¹¹⁹ եւ Կայխուի «Սեւ քարակոթողի» արձանագրութիւնները համեմատելիս կարելի է գալ այն եզրակացութեան, որ էնգիտէն եւ Ալգին կարծես թէ նոյնանում են¹²⁰: Ինչեւէ, բերուած փաստերը ցոյց են տալիս, որ Մոփք անուան տակ այդ հեռաւոր ժամանակներում հասկացւում էր ապագայ Մոփք աշխարհի տարածքի նշանակալից մասը: Ձի բացառւում, որ այն կարող էր իր մէջ ներառնել Արեւմտեան Տիգրիսի վերին հոսանքի մի մասը:

Մոփքի տարածական ընկալման ընդլայնումը անշուշտ կապուած էր Մոփքի թագաւորութեան առաջացման հետ, որը տեղի ունեցաւ մեր թուարկումից առաջ երրորդ դարի կէսերին: Մեզ հասած կցկտուր տեղեկութիւններից կարելի է ենթադրել, որ հարաւ—արեւելքում այն տարածուել է մինչեւ Քաղիթ գետը, իր մէջ է ներառել մինչեւ Մասիոս լեռները եւ նրանցից հարաւ ընկած մերձփրատեան շրջանները, հիւսիս—արեւմուտքում՝ Մելիտիէի շրջակայքը եւ Կոմագենէն¹²¹: Սակայն չուտով Կոմագենէն անջատուելով դառնում է անկախ պետութիւն, իսկ շատ չանցած՝ երկու թագաւորութիւններն էլ զրաււում են Սելեւկեան պետութեան կողմից եւ վերածւում գորավարութիւնների¹²²:

Մենք աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ունենք ստրատեգոս¹²³ Չարիադրէսի, այսինքն՝ Չարհհի, վերականգնած Մոփաց թագաւորութեան մասին: Ինչպէս հաւաստում է Ստրաբոնը՝ «Հայաստանը սկզբում փոքր է եղել եւ աճել է Արտաքսիասի¹²⁴ ու Չարիադրէսի ջանքերով, որոնք նախապէս Անտիոքոս Մեծի ստրատեգներն էին: Այնուհետեւ, սրա պարտութիւնից յետոյ, մէկը թագաւորելով Մոփքում, Ակիսենէում, Օդոմանտիում եւ այլ երկրների վրայ, իսկ միւսը՝ Արտաքսատայի շուրջը ընկած հողերի վրայ՝ ծաւալուեցին հարեւան ժողովուրդներից երկրամասեր գրաւելով»¹²⁵: Շարունակութեան մէջ յոյն աշխարհագրագէտը տեղեկացնում է, որ «կա-

տառններից [գրաւուել էին] Ակիլիսենէն եւ Անտիտաւրոսի շուրջն ընկած հողերը»¹²⁶։ Ստրաբոնի մէկ այլ հաղորդմամբ՝ Ակիլիսենէն Մոփքի մաս է կազմել¹²⁷, իսկ, ելնելով Անտիտաւրոսի աշխարհագրական դիրքից՝ պէտք է անվերապահ ենթադրել, որ այն մտել էր ոչ թէ Արտաշէսի՝ այլ Չարեհի տիրոյթների մէջ։ Ամասիացի աշխարհագրագէտը մէկ այլ կապակցութեամբ յայտնում է, որ Մոփքը տարածուել է Անտիտաւրոսի եւ Մասիոս լեռների միջեւ¹²⁸, հետեւաբար այն իրօք ընդգրկել է Հայկական Միջագետք կոչուած երկիրը։ Եւ վերջապէս՝ հարաւ—արեւելքում այն հասել է մինչեւ Կորդուաց թագաւորութիւն¹²⁹, որն այդ շրջանում գտնուում էր Տիգրիսի երկու ափերին, եւ Տիգրիսի աջափնեակում ունէր Սարէիսա¹³⁰ քաղաքը¹³¹։ Դատելով հայկական աղբիւրների տեղեկութիւններից, որոնք նփրկերտ գաւառը կոչում են Մեծ Մոփք, Մոփաց թագաւորութիւնը այդ հատուածում տարածուում էր մինչեւ Քաղիրթ գետը, որից արեւելք՝ Խարզան գետի աջ ափին գտնուում էր Տիգրան Մեծի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը¹³²։ Մոփաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը սկզբում Արշամաշատն էր, որը հիմնել էր Արշամ թագաւորը։ Այնուհետեւ այն տեղափոխուեց Արկաթիոկերտ¹³³ քաղաքը¹³⁴, որն ուսումնասիրողների մեծ մասի կողմից նոյնական է համարուում Անգղիւն¹³⁵, որտեղ Փաւստոս Բուզանդի հաղորդմամբ՝ գտնուել են Հայ Արշակունիների դամբարանները¹³⁶։ Իրականում, դժուար չէ կռահել, որ տեղեկութիւնը վերաբերում է Մոփքի հայ թագաւորների հանգստարանին, քանի որ Արշակունեաց դամբարանները գտնուում էին Դարանաղեաց գաւառում։

Թագաւորութեան քաղաքական կենտրոնի տեղափոխութիւնը դէպի հարաւ մեծապէս նպաստեց Մոփք անուան աշխարհագրական տարածմանը պետութեան հարաւային եւ հարաւ—արեւելեան շրջաններում։ Մ.թ.ա. 94 թուին Տիգրան Բ.ն Մեծ Հայքի թագաւորութեանը միացրեց Մոփքը, դրանով իսկ մեծ մասամբ աւարտելով հայկական հողերի վերամիաւորման գործը¹³⁷։ Սակայն Հայոց թագաւորի պարտութիւնից յետոյ՝ Հռոմէացիները, յանձին Պոմպէոս զօրավարի, որոշեցին այն կրկին անջատել Մեծ Հայքից եւ որպէս առանձին թագաւորութիւն յանձնել Տիգրան Մեծի որդուն՝ ապստամբ Տիգրան Կրտսերին։ Բնական է ենթադրել, որ Մոփքը Մեծ Հայքի կազմում չպահպանուեց որպէս ամբողջական վարչական մէկ միաւոր։ Աւելին՝ քաղաքական տեսակէտից պետութեանը ձեռնտու էր նրա վարչական տրոհումը, ուստի, չնայած աղբիւրների լռութեանը, կարելի է ենթադրել, որ Մոփքը բաժանուեց առնուազն երկու մասի եւ հարաւային առաւել ընդարձակ մասը, ի տարբերութիւն բուն Մոփքի, ամենայն հաւանականութեամբ ստացաւ Մեծ Մոփք անունը։ Թերեւս դրա հեռաւոր արձագանգը պէտք է լինի Դիոն Կասիոսի Պատմութեան մէջ հանդիպող Σωρανηνη անուանումը՝ կապուած Տիգրան Կրտսերին յանձնուող

տարածքների հետ¹³⁸։ Նոյնն է հաւաստում նաեւ Եւտրոպիոսը (Դ․ դար), որի համար անշուշտ հիմք է ծառայել մի հին սկզբնաղբիւր, եթէ վերջինս Տիոն Կասիոսի երկը չէ¹³⁹։

Տիգրան Կրտսերին խոստացուած էր ոչ միայն Մոփաց թագաւորութիւնը՝ այլեւ Կորդուքը¹⁴⁰, որով Հռոմը կամենում էր Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը կտրել Միջագետքից։ Սակայն, ինչպէս յայտնի է, Հռոմէական զօրավարի եւ Տիգրան Կրտսերի յարաբերութիւնները վատացան, վերջինս ձերբակալուեց եւ ուղարկուեց Հռոմ, իսկ Մոփքը յանձնուեց Կապադովկիայի թագաւոր Արիոպարզանէսին¹⁴¹։ Առաջին հայեացքից այստեղ ամէն ինչ պարզ է։ Հռոմէական զօրավարը Տիգրան Կրտսերին խոստացուած թագաւորութիւններից Մոփքը յանձնել է Կապադովկիային, իսկ Կորդուքը, դատելով այլ տեղեկութիւններից, մնացել է Տիգրան Մեծին։ Սակայն մի շարք իրողութիւններ, մեր կարծիքով, բացառում են անգամ ամբողջ Մոփքի յանձնումը Կապադովկիային։

Ոգեւորուած Տիգրան Մեծի Հռոմէացիներից կրած պարտութեամբ՝ պարթեւական Հրահատ Գ․ թագաւորը, պարթեւահռոմէական համաձայնագրի պայմանների համաձայն, փորձեց գրաւել Կորդուք թագաւորութիւնը, սակայն, Պոմպէոսի հրամանով, Ափրանիոս զօրավարը պարթեւական զօրքերը դուրս քշեց Կորդուքից, իսկ շատ չանցած, հանդէս գալով որպէս հայ-պարթեւական տարածքային վէճի դատաւոր, Հռոմէական կողմը հայկական տարածք ճանաչեց ոչ միայն Կորդուքը՝ այլեւ Հիւսիսային Միջագետքի մի զգալի մասը¹⁴²։ Գտնուելով մեկուսացման մէջ՝ պարթեւները ստիպուած էին ճանաչել հաշտարար միջնորդի որոշումը եւ միաժամանակ յոյսեր փայփայել, որ այդ գնով թերեւս առաջիկայում հնար լինի դաշնակցել հայերի հետ ընդդէմ Հռոմէացիներին։ Նոր տարածքների ձեռքբերումով՝ Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը, ըստ երեւոյթին, պէտք է հարաւ-արեւմտեան շրջանում դուրս գար Եփրատի ափը։ Նման քաղաքական կացութեան պայմաններում Կապադովկիային յանձնուած Մոփքը պէտք է սեպի պէս խրուած լինէր Մեծ Հայքի թագաւորութեան մէջ եւ սահմանակցէր Տիգրանակերտին։ Կարծում ենք, որ քաղաքական տեսակէտից այդպիսի անկալուն սահման չէր կարող ստեղծուել, հետեւաբար առաւել տրամաբանական է ենթադրել, որ Կապադովկիան ստացել էր Մոփաց թագաւորութեան ոչ թէ ամբողջ տարածքը՝ այլ մի մասը։ Մեր եզրակացութիւնը յենուած է ներքոյիշեալ հանգամանքների վրայ։ Սկզբնապէս Հռոմէական զօրավարը միտք ունէր Տիգրան Մեծից վերցնել նրա նուաճած տարածքները եւ Մոփքը, որն, ինչպէս ասուեց, ինչ որ ժամանակով տրուեց Տիգրան Կրտսերին։ Սակայն այս մօտեցումը, ըստ երեւոյթին, զրօգոհութիւն էր ծնում Հռոմի դաշնակիցների, մասնաւորապէս Կապադովկիայի մօտ, որը նշանակալից օգնութիւն էր ցոյց տուել Պոմպէոսի զօրքե-

րին: Ուստի, Տիգրան Կրտսերի ձերբակալութիւնից յետոյ, Պոմպէոսը, որպէս պարզեւ, Կապադովկիային յանձնեց Մոփքը, որն իրականում գտնուում էր Տիգրան Մեծի վերահսկողութեան ներքոյ¹⁴³: Սակայն Պոմպէոսը չէր կամենում իր յարաբերութիւնները վատացնել հայոց թագաւորի հետ, ուստի հայ-պարթեւական հողային վէճում հռոմէական կողմը բացայայտ պաշտպանեց Տիգրան Մեծին, նրան յանձնելով ոչ միայն Կորդուաց թագաւորութիւնը՝ այլեւ Հիւսիսային Միջագետքի մի մասը: Այլ խօսքով՝ այդ մի տեսակ փոխհատուցում էր Մոփքի դիմաց: Այսուհանդերձ, եթէ ընդունենք, որ Մոփքն ամբողջութեամբ անցել է Կապադովկիային՝ ապա Ստրաբոնի այն հաղորդումը թէ «Միջագետքի մնացեալ մասը ընկնելով Հռոմէացիներին իշխանութեան տակ, Պոմպէոսը նրա մեծագոյն եւ լաւագոյն մասը Տիգրանին պահեց»¹⁴⁴, պարզապէս իմաստազրկոււմ է, որովհետեւ մնացեալի տակ հասկացոււմ է փաստօրէն միայն Մծրին քաղաքն իր շրջակայքով: Միջագետքի մէջ էին մտնում նաեւ Մոփաց թագաւորութեան տարածքի հարաւային եւ հարաւ-արեւելեան շրջանները, ուստի յոյն աշխարհագրագէտը «մեծագոյն եւ լաւագոյն մաս» ասելով անկասկած հասկանում էր աւելի մեծ տարածք: Հետեւաբար մենք սխալուած չենք լինի եթէ ընդունենք՝ որ Մեծ Մոփքի տարածքը, որը հիմնականում Միջագետքի մաս է կազմում, տրուել էր Մեծ Հայքի թագաւորութեանը: Դատելով աշխարհագրական եւ լեռնագրական առանձնայատկութիւններից՝ սխալուած չենք լինի եթէ ընդունենք որ Կապադովկիային տրուած Մոփքը Մեծ Հայքից սահմանազատուել է Հայկական Տաւրոսի լեռներով¹⁴⁵:

Ներոնի օրօք, 54-63 թուերին, Մոփքը կարճ ժամանակով անջատուեց Մեծ Հայքի թագաւորութիւնից եւ յանձնուեց Եմեսիայի արքայիկներից մէկին՝ Սոհեմոսին¹⁴⁶: Կարծում ենք, որ Սոհեմոսի թագաւորութիւնը եւս ամփոփոււմ էր Հայկական Տաւրոսից հիւսիս ընկած Մոփքում: Այնուհետեւ, որպէս Մեծ Հայքի անկապտելի մաս, Մոփքը մնաց Հայոց թագաւորութեան մէջ մինչեւ 387 թուի բաժանումը:

Պարթեւ Արշակունիները տիրանալով հայոց գահին՝ ձեռնամուխ եղան վարչական վերակառուցումների, որոնց պատկերը պահպանուել է Պտղոմէոսի Աշխարհագրութեան մէջ: Փաստաթուղթը երկրորդ դարի է, սակայն բոլոր հիմքերը կան, որ վարչական վերակառուցումները իրականացուել են շատ աւելի վաղ ժամանակներում: Մեր կարծիքով՝ այդ անմիջականօրէն առընչոււմ է Հայաստանի Արշակունի առաջին գահակալ Տրրգատի գործունէութեան, որի անձը հայկական աղբիւրներում մեզ ներկայանում է նաեւ Արտաշէս եւ Վաղարշակ անուններով: Համաձայն Պլուտղոմէոսի տեղեկութիւնների՝ Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը ըստ աշխարհների իրագործուած է, եւ Ակիլիսենէ ու Աստաունիտիս մարզերի հարեւանութեամբ գտնոււմ է Մոփքը գետի ճիւղաւորման շրջանում. «Նշուա-

ծից ներքե՝¹⁴⁷ մինչեւ Եփրատի ճիւղը վերցրած հատուածի հիւսիսային մասերում են գտնուում, արեւմուտքից սկսած՝ Բասիլիսենէն, եւ Բոլբենէն, եւ Արսեսան, իսկ նրանցից ներքեւ՝ Ակիլիսենէն եւ Աստաունիտիսը եւ հենց գետի ճիւղաւորման մօտ՝ Մոփքը»¹⁴⁸։ Չիտրանալով միւս աշխարհների քրնուութեան մէջ, որոնց կ'անդրադառնանք իրենց տեղում, նշենք որ յոյն աշխարհագրագէտը Ակիլիսենէն—Եկեղիք եւ Աստաունիտիս—Հաշտեանք աշխարհներից համապատասխանաբար հարաւ եւ արեւմուտք տեղադրում է Մոփք—Սոֆենէն աշխարհը։ Կատարելի առաջին մտայնագումներից մէկն այն է, որ յիշեալ ժամանակներում Հաշտեանքը դեռեւս Մոփքի մէջ չէր մտնում։ Հիւսիսային սահմանազուխը հաւանաբար անցել է Մնձուր եւ Պախր լեռնաշղթաներով, սակայն չի բացառուում որ քաղաքական հանգամանքների բերումով, ինչպէս արդէն նշել ենք Բարձր Հայքի բաժնում, Մուզուր—Մնձուր գաւառը պատկանել է Ակիլիսենէն—Եկեղիքին։ Ոչ մի տարակոյս, որ արեւմուտքում Մոփք—Սոֆենէն տարածուել է մինչեւ Արածանիի գետաբերանը եւ Եփրատ գետը։ Պտղոմէոսի յիշեալ տեղեկութիւնները դեռեւս պատասխան չեն տալիս այն հարցին, թէ ինչպէ՞ս են անցել երկրամասի հարաւային սահմանները։ Ուստի կրկին դիմելով յոյն աշխարհագրագէտին՝ մենք իմանում ենք որ դէպի հարաւ ընկած մնացած հատուածում, Եփրատի եւ Տիգրիսի ակունքների միջեւ [գտնուում են] Անգիտենէն եւ նրանից ներքեւ Թոսպիտիսը, այնուհետեւ Կորիախան»¹⁴⁹։ Բերուած տեղեկութեան մէջ շատ կարեւոր է այն հանգամանքը, որ Անգիտենէն կոչուած աշխարհը Սոֆենէնից հարաւ է, որից էլ ներքեւ գտնուում է Թոսպիտիսը։ Հաշուի առնելով սկզբնաղբիւրների նիւթը՝ կարելի է գալ մի շարք եզրակացութիւնների։ Անգիտենէն սահմանակցել է Սոֆենէն—Մոփքին Արածանի գետով, որը հեղինակը կոչում է Եփրատ, եւ այն տարածուել է մինչեւ Արեւմտեան Վասպուրական, որը նշուած դարաշրջանում կազմում էր առանձին աշխարհ Թոսպիտիս կամ աւելի ճիշդ, Տոսպք անունով¹⁵⁰։ Մոփքը նշուած սահմաններում ընդգրկել է աշխարհագրոյցեան Մոփք աշխարհի ութ գաւառներից ընդամէնը հինգը՝ Խորձեանը, Պաղնատունը, Բալահովիտը, Մոփք Շահուենին եւ Դեգիքը, եթէ, ի հարկէ, վերջինս որպէս գաւառ չի ձեւաւորուել աւելի ուշ ժամանակներում։ Թէ ի՞նչ է իրենից ներկայացրել Անգիտենէն եւ ի՞նչ տարածք է ընդգրկել՝ մենք դեռ կ'անդրադառնանք Աղձնիք աշխարհի կապակցութեամբ, իսկ այժմ լուր նշենք, որ այն իր մէջ ներառել է Մելիտինէն — Տիգրանակերտ — Շնգար ճանապարհի Հայաստանով անցնող հատուածը իր շրջակայ տարածքով։ Հենց այս ճանապարհն էլ վարչական կենսունակութիւն է հաղորդել այդ խիստ ձգուած եւ տարածքով բաւականին մեծ աշխարհին։ Անգիտենէն նշուած տարածքով համապատասխանել է Աշխարհագրոյցի Աղձնիքին, որին միացուած են մի քանի գաւառներ։ Բնական է ենթադրել, որ այդ աշխարհը աւելի

չուտ կը կոչուէր ոչ թէ Անգիտենէ — Անձիտ, այլ Ալգիտենէ — Աղձնիք: Յամենայն հաւանականութեամբ՝ աշխարհն իրօք կոչուել է Աղձնիք, սակայն անուանումներն մօտիկութիւնը, ինչպէս նաեւ այն հանգամանքը որ յունահռոմէական աշխարհը Մեծ Հայքին հարաւարեւմուտքից հաղորդակցուած էր անմիջապէս Անձիտի վրայով՝ թերեւս պատճառ են դարձել, որ յոյները աշխարհի անունը ընկալեն սահմանային Անձիտ գաւառի անուամբ: Սակայն չի բացառուած մէկ այլ հնարաւորութիւն եւս: Աշխարհն իրօք կարող էր կոչուել Անգիտենէ — Անձիտ եւ, երբ քաղաքական իրադարձութիւնների բերումով Անձիտ գաւառը անջատուեց Անգիտենէ կոչուած աշխարհից, վերջինս ստացաւ Աղձնիք անունը, որը եւ պահպանել է Աշխարհացոյցը:

Շատ հնարաւոր է, որ վարչական վերակառուցումների դիմած Տըրղատ Առաջինը քաղաքական շարժառիթներից ելնելով՝ Անձիտը անջատել է Մոփքից¹⁵¹, սակայն միաժամանակ պարզ է, որ այն բնաշխարհագրական եւ տնտեսական ամբողջութիւն է կազմում Մոփքի հետ, ուստի, վաղ թէ ուշ, արքունիքը այն պէտք է վարչականօրէն կցէր Մոփքին: Սկզբնաղբիւրների քննութիւնը ենթադրել է տալիս, որ մեզ հետաքրքրող վարչաքաղաքական փոփոխութիւնը կատարուեց, ամենայն հաւանականութեամբ, երրորդ դարում: Հնարաւոր է, որ այն հայ թագաւորների վարչական բարեփոխութիւնների արդիւնք էր, սակայն, մեր կարծիքով, առաւել հաւանականն այն է, որ Արտաւազդի ինամակալութեան շրջանում Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը ստիպուած է լինում յայտնուելու Պարսկաստանի ազդեցութեան ոլորտում¹⁵²: Տըրղատ Երկրորդի արտաքին ակտիւ քաղաքականութեան համար հայոց թագաւորութիւնը ստիպուած էր պարսիկներին զիջել աշխարհացոյցեան Աղձնիք աշխարհի տարածքը յարակից շրջաններով: Անձիտ գաւառը, որ մինչ այդ մտնում էր Անգիտենէ — Աղձնիքի մէջ, մնաց Հայոց թագաւորութեանը, եւ հայոց արքունիքի կողմից միացուեց Մոփքաց աշխարհին, իսկ Սասանեանները իրենց վերահսկողութեան տակ վերցրին Մելիտենէից եկող ու Անձիտով Աղձնիք մտնող կարեւոր մայրուղին, որն այնուհետեւ մուտք էր գործում Ասորեստան:

Անձիտը, չնայած իր նշանակալից տարածքին, չէր կարող վերածուել առանձին աշխարհի, ուստի աշխարհագրական դիրքի տրամաբանութեամբ եւ մասնաւորապէս լեռնագրութեան պարտադրած պայմաններով՝ պէտք է կցուէր ու կցուեց Մոփքաց աշխարհին: Անձիտի եւ այդ հեռաւոր ժամանակներում նրա մաս կազմող Գաւրէք գաւառի Մոփքին միացումով՝ վերջինիս գաւառների թիւը հասաւ եօթի: Մենք դեռ այս հարցին մանրամասն կ'անդրադառնանք Աղձնիքի առընչութեամբ, սակայն այժմ լուրջ նշենք, որ հայկական կողմը, ստիպուած լինելով տարածքային կորուստներ կրել, աշխատում էր բանակցութիւնների ընթացքում յամառօրէն պարսիկներից

գիջումներ ստանալ լեռնանցքների հարցում: Հայոց արքունիքը Հայկական Տաւրոսի լեռնանցքների շրջանում մերձակայ արեւահայկաց լանջերը փորձում էր եւ, ինչպէս կարելի է եզրակացնել Աշխարհացոյցի քննութիւնից, կարողացաւ պահել իր վերահսկողութեան ներքոյ: Ծովքի խնդրում այս իրողութիւնը բացառապէս էր Հաշտեանք գաւառի օրինակով, որը Աշխարհացոյցը յատկացնում է Ծովքին: Գաւառը տարածւում էր Հայկական Տաւրոսի եւ հիւսիսային եւ հարաւային լանջերին, ընդգրկելով Զիրենէ գետի վերին եւ Գինեկ գետի միջին ու ստորին հոսանքի շրջանը: Բնաշխարհագրական ու տնտեսական տեսակէտից Զիրենէ գետի վերին հոսանքի վերաբերելը Հաշտեանքին բնաւ էլ պատճառարանուած չէ, ուստի նման կացութիւնը պէտք է բացատրել քաղաքական պատմութեան ելիւէջներով ու իրադարձութիւններով, տուեալ դէպքում՝ կապուած պարսկական տարածքային ձեռքբերումների հետ:

Պտղոմէոսի Աստաունիտիսը, որի մասին մանրամասն կը խօսուի Տաւրուբերանի բաժնում, համապատասխանել է Տաւրուբերան կամ Տուրուբերան աշխարհին՝ գումարած Հաշտեանք գաւառի տարածքը: Աղձնիքի կորստից յետոյ Հաշտեանք գաւառի միացումը Ծովքին դարձաւ վարչական անհրաժեշտութիւն, պայմանաւորուած կառավարման հեշտացման խնդիրներով: Հաշտեանքը, ի տարբերութիւն այլ գաւառների, սկզբնադրիւրներում յաճախ հանդիպում է, ինչպէս վերը նշել ենք, «Հաշտենից կողմանք» անունով, սակայն այդ հասկացութիւնը ըստ մեծի մասին ոչ թէ վերաբերում է Հաշտեանք գաւառին՝ այլ Աստաունիտիս—Հաշտեանք աշխարհին:

Արտաւազդի, որին արեւմտեան աղբիւրները թագաւոր են կոչում, ինամակալութեան շրջանը երկար շտեկեց: Վալերիանոս կայսեր գերումից եւ հռոմէական զօրքի խայտառակ ջախջախումից յետոյ, երբ շրջակայ թագաւորութիւնները մէկը միւսի ետեւից շնորհաւորում էին Շապուհ Ապարսից արքայի մեծ յաղթանակը՝ Արտաւազդը¹⁵³ իր անհանգստութիւնը յայտնեց գալիք իրադարձութիւնների առիթով, որի ժամանակ Պարսկաստանին գինական օժանդակութիւն ցոյց տուած Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը կարող էր պատերազմի թատերաբեմի վերածուել: Սասանեաններն անկասկած վաղուց ծրագրեր էին մտմտում Մեծ Հայքը Սասանեան արքայատոհմի երկրորդ թագաւորութեան վերածելու ուղղութեամբ եւ լոկ յարմար առիթի էին սպասում: Առիթը դարձաւ Արտաւազդի պատասխան նամակը, որին ի շարունակութիւն հետեւեց պարսից թագաժառանգ Որմիզդ — Արտաշիւրի գլխաւորութեամբ պարսից զօրքերի ներխուժումը Հայաստան, որը ռազմակալուեց, իսկ Որմիզդ — Արտաշիւրը բազմեց հայոց գահին «Հայաստանի մեծ թագաւոր» տիտղոսով, սկիզբ դնելով Սասանեանների հարստութեան ներկայացուցիչների գահակալութեանը Հայաստա-

նում: Այս ամէնի հետեւանքով Աղձնիքի տարածքը կրկին միացուեց Մեծ Հայքին, սակայն վարչական նախկին վիճակը այլևս չվերականգնուեց: Անձիտը շարունակեց մնալ Ծոփքի կազմում:

Տարածքային առումով յետագայ քաղաքական իրադարձութիւնները Ծոփքին չանդրադարձան: 287 թուին Տրդատ Գ-ը հաստատուեց իր նախնիների գահին, 293ին Ներսեհից ստացաւ վերջինիս վերահսկողութեան տակ գտնուող Մեծ Հայքի արեւելեան մասը, իր հերթին զիջելով պարսիկներին Աղձնիքի տարածքը¹⁵⁴: Հնարաւոր է, որ մենք սխալուում ենք, սակայն հակուած ենք կարծելու, որ 293 թուից յետոյ մինչեւ 295 թուականը ընկած շրջանում, Տրդատ Գ-ը անցկացրեց աշխարհագիր, որի նիւթերը մասամբ պահպանուել են Աշխարհացոյցում: Այնտեղ, Ծոփքի նկարագրութեան բաժնում ասուում է. «Ծոփաց կողմն, յերի Բարձր Հայոց, Մելիտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք, եւ ըստ ելից Տարօնով», իսկ այնուհետեւ նշուում է, որ «Արածանի խառնի յեփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ եւ երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, յելից Մելիտինէ»: Տեսականօրէն այս կացութիւնը կարող է վերաբերել եւ Արտաւազգի խնամակալութեան ժամանակաշրջանին եւ Տրդատի իշխանութեան տարիներին: Եթէ ի հարկէ նկարագրութեան սկզբում Մելիտենէի առանց Փոքր Հայքի յիշատակութիւնը պատահական չէ կամ էլ զրիչի սխալի արտայայտութիւն՝ ապա այն պէտք է վերաբերի երրորդ դարի կէսերին, երբ Մեծ Հայքից խլուած էր Աղձնիքը, իսկ քանի որ այն վարչականօրէն պէտք է միացուած լինէր պարսից Միջագետքին՝ ապա Ծոփքը հարաւում իրօք սահմանակցուում է Միջագետքին: Սակայն, հնարաւոր է, որ Փոքր Հայքի յիշատակութեան բացակայութիւնը պատահական է, որի դէպքում՝ այն համահնչիւն է դառնում նկարագրութեան երկրորդ մասին, որտեղ Մելիտենէն յիշատակուում է որպէս Փոքր Հայքի քաղաք: Նշուած կացութիւնը իրօք վերաբերում է Տրդատ Գ-ի 293ից յետոյ ընկած իշխանութեան առաջին տարիներին, երբ Աղձնիքի տարածքը նա զիջել էր Ներսեհ պարսից թագաւորին: Հարկ է աւելացնել նաեւ, որ Մելիտենէն Փոքր Հայքի մէջ մտաւ ու վերածուեց նրա կենտրոնի Դիոկլետիանոս կայսեր օրօք, երբ Կապադովկիայից անջատուեցին հայկական երկրամասերը եւ ստեղծուեց Փոքր Հայք պրովինցեան¹⁵⁵: Այս կացութիւնը պահպանուեց մինչեւ Մծբինի 298 թուի քառասնամեայ հաշտութիւնը, երբ ջախջախիչ պարտութիւն կրած Ներսեհը Անգեղտունը, Մեծ Ծոփքը, Արձն-Աղձնիքը, Կորդուքը եւ Ծաւղէքը ստիպուած եղաւ զիջելու Հռոմին, որն էլ շատ չանցած դրանք զիջեց Մեծ Հայքի թագաւորութեանը¹⁵⁶:

Աւատատիրական յարաբերութիւնների յաղթանակը Հայաստանում արմատապէս փոխեց պետութեան վարչաքաղաքական բաժանման սկզբունքները: Սակայն դատելով Ազատագրող սուլթաններից, չնայած երկ-

րում տեղ գտած որոշակի փոփոխութիւններին ու շեղումներին՝ Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանումը երրորդ դարի վերջին նշանակալից չափով պահպանւում էր։ Պատահական չէ, որ հեղինակը թուարկելով Մեծ Հայքի մեծամեծներին՝ նրանցից իննին համարում է աշխարհների իշխաններ։ Դրանց շարքում յիշատակւում է նաեւ Մոփք աշխարհի իշխանը¹⁵⁷։ Սակայն Փաւստոս Բուզանդի Պատմութիւնը ընդամէնը մի քանի տասնամեակ անց Մոփքում արձանագրում է Շահունեաց Մոփք, Անձիտ եւ Հաշտեանք իշխանութիւնները¹⁵⁸, որոնք գտնւում էին Ժառանգատիրական իշխանութեան վերածման ճանապարհին, սակայն դեռեւս համարւում էին արքունի տիրոյթ։ Անձիտը, ինչպէս կարելի է կռահել Փաւստոսի տուեալներից, որպէս ձեռնական իշխանութեան երկիր՝ տրւում էր հազարապետութեան գործակալութիւնը վարող Գնունիների իշխանական ընտանիքին¹⁵⁹։ Շահունեաց Մոփքում հայոց Արշակ Գ. թագաւորը մտադիր էր պահել իր արքունի գանձերը¹⁶⁰, որը վկայում է վերջինիս արքունի տիրոյթ լինելու մասին, եւ վերջապէս Հաշտեանքը արքունի սեպուհներին տրուած թագաւորական կալուածք էր¹⁶¹, որը կառավարում էին սովորաբար կամինական տոհմի իշխանները։ Սոցիալական այսպիսի կացութեան մէջ գտնուող իշխանութիւնները շուտով փորձանք դարձան պետութեան համար, որովհետեւ հարեւան երկիրները եւ տուեալ դէպքում մասնաւորապէս Հռոմէական կայսրութիւնը գայթակղում էին վերջիններիս Ժառանգատէր իշխանութեան վերածման խոստումներով։ Դրանով պէտք է բացատրել հայոց Արշակ Բ. թագաւորի դէմ ապստամբութիւն բարձրացրած հայ իշխանների մի մասի գործելակերպը։ Այդ ժամանակ էր, որ, պատմիչի հաղորդմամբ, «եթող զարքայն Հայոց եւ գնաց Սաղամուտ տէրն Անձտեայ եւ ընդ նմա իշխանն Մեծի Մոփաց եւ գնացին առ թագաւորն Յունաց»¹⁶²։ Այս քաղաքականութեան արդիւնքն էր Մեծ Հայքի հարաւարեւմուտքում ինքնավար կամ սատրապական իշխանութիւնների ձեւաւորումը։ Դրանք վեցն էին կամ հինգը¹⁶³, որոնցից չորսը գտնւում էին Մոփքի տարածքում՝ Անձիտ, Մովք/Շահունի, Բալահովիտ եւ Հաշտեանք։ Հարկ է նշել, որ դրանց ձեւաւորումը միաժամանակ տեղի չունեցաւ։ Սատրապութիւնների առաջին խումբը հանդէս եկաւ ոչ թէ 298 թուից, երբ իբր յիշեալ երկրները անցան Հռոմին՝ այլ Մեծ Հայքի 387 թուի բաժանումից յետոյ։ Այդ թուականին յիշատակւում է Gaddanae satrapae Sophanenaе—ն¹⁶⁴, սակայն պէտք է ենթադրել, որ նոյն ժամանակում սատրապութեան վերածուեցին նաեւ Անգեղտունն ու Անձիտը։ Շահունեաց Մոփքը այդ ժամանակ դեռեւս Արշակ Գ.ի տիրոյթներում էր, ուստի զժուար չէ ենթադրել, որ դրանից արեւելք գտնուող Բալահովիտն ու Հաշտեանքը շարունակում էին դեռեւս գտնուել Արեւելահայկական թագաւորութեան մէջ։

Մոփքի տարածքում սատրապութիւնների երկրորդ խումբը ձեւաւոր-

ուեց, մեր կարծիքով, միայն 408 թուականից յետոյ, երբ Խոսրով վերջինի կողմից վերամիաւորուած Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը կրկին մասնատուեց երկու մասի, երբ բիւզանդացիները Վուամշապուհ հայոց թագաւորից ետ պահանջեցին 387 թուի պայմանագրով իրենց անցած հատուածը: Վերադարձնելով այդ հողերը, բիւզանդական արքունիքը սատրապութեան կացութիւն շնորհեց նաեւ Սոֆենէ Ծահունեաց Ծոփքին, Բալաբիտենէ / Բալահովտին եւ Աստիանենէ / Հաշտեանքին: Կայսրութիւնը յիշեալ իշխանութիւններում զօրք չէր պահում եւ նրանց վրայ էր դրել սահմանների պաշտպանութեան գործը: Սատրապները ճանաչելով Բիւզանդիայի գերագոյն իշխանութիւնը՝ վայելում էին ներքին լիակատար անկախութիւն եւ կառավարում տեղական օրէնքներով¹⁶⁵:

Վարչաքաղաքական այս կացութիւնը Ծոփքում պահպանուեց մինչեւ Յուստինիանոս կայսեր վերափոխութիւնները, սակայն Զենոն կայսեր դէմ 488 թուին բռնկուած ապստամբութեանը մասնակցելու համար սատրապութիւնները, մնալով որպէս իշխանութիւններ, բացառութեամբ Բալահովտի, զրկուեցին ժառանգատիրական իրաւունքներից¹⁶⁶: 528 թուին Յուստինիանոսը Զետա զօրավարին նշանակեց Հայաստանի, Պողեմոնեան Պոնտոսի եւ ազգութիւնների՝ այսինքն սատրապութիւնների զօրքերի մագիստրոս, որով վերջ տրուեց սատրապութիւնների գինուորական ինքնուրոյնութեանը¹⁶⁷: Մագիստրոսի ենթակայութեան տակ գտնուող դուքսերից մէկի զօրակայանը հաստատուած էր Ծոփքի Հաշտեանք գաւառի Կեթարիզոն կամ Կթառիճ ամրոցում¹⁶⁸: 536 թուին իր երեսունմէկերորդ նովեյլայով կայսրը սատրապական իշխանութիւններից կազմեց Չորրորդ Հայք պրովինցիան, որի մէջ մտան Անձիտը, Ծոփքը, Մեծ Ծոփքը, Հաշտեանքը եւ Բալահովտը¹⁶⁹: Դատելով այս տեղեկութիւնից, ինչպէս նաեւ աշխարհագրական դիրքից, Անգեղտունը միացուել էր Սոֆանենէ / Մեծ Ծոփքին: Չորրորդ Հայքը դասուեց օրդինար պրովինցիաների շարքը¹⁷⁰:

591 թուին Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանուեց Բիւզանդիայի եւ Սասանեան Պարսկաստանի միջեւ, որից յետոյ Մաւրիկիոս կայսրը վարչական վերաձեւման ենթարկեց Բիւզանդական Հայաստանի տարածքը: Յուստինիանոսեան Չորրորդ Հայքի մի մասից, որին միաւորուեցին ներքին Հայաստանի (Armenia Interior) Մուզուր, Պաղնատուն եւ Խորձեան գաւառները՝ կազմուեց Միւս Չորրորդ Հայք պրովինցիան կամ եկեղեցական եւ դաւանարանական առումով՝ եպարքիան, իսկ Անգեղտուն եւ Մեծ Ծոփք գաւառները 591 թուին Բիւզանդիային անցած Արզանենէ երկրամասի հետ միասին միացուեցին Մեսոպոտամիա կամ Միջագետք պրովինցիային¹⁷¹, որը նոյնպէս Չորրորդ Հայք երկրորդ անուանումը ստացաւ¹⁷²: Ծոփքի տարածքում ձեւաւորուած Չորրորդ Հայքը միայն մէկ տարբերութեամբ լիովին համընկնում է Աշխարհացոյցի Ծոփաց աշխարհին,

որը եւ ուսումնասիրողներին մտածել է տուել, թէ այն էլ ընկած է աշխարհացոյցեան Մոփք Չորրորդ Հայքի նկարագրութեան հիմքում⁷³: Եթէ այդ համապատասխանում է իրականութեանը՝ ապա Աշխարհացոյցը կարող էր հանգէս գալ միայն Մաւրիկիոսի վարչական վերափոխութիւններէ յետոյ: Նման վիճակը ոչ միայն չի համապատասխանում Աշխարհացոյցի ներքին տրամաբանութեանը, քանի որ նման դէպքում հայկական փաստաթղթում պէտք է տեղ գտնէին նաեւ Խորագոյն Հայք, Մեծ Հայք եւ այլ անուանումները՝ այլեւ ծնում են տեղին մի շարք հարցեր, թէ ինչո՞ւ Մաւրիկիոսի Չորրորդ Հայքը եւ աշխարհացոյցեան Մոփք/Չորրորդ Հայքը տարածքով եւ գաւառական բաժանմամբ լրիւ չեն համընկնում, թէ ինչո՞ւ Մոփքի Խորձեան, Հաշտեանք, Պաղնատուն, Բալահովիտ, Մոփք, Անձիտ, Դեզիք եւ Գաւրէք գաւառների դիմաց այն ունի ինն գաւառ՝ Սոֆենէ, Անգիտենէ, Դիգեսինէ, Գարինէ, Բիլաբենինէ, Պալինէ, Օրգիանենէ, Աստիանիկէ եւ Մուզուրոն, թէ ինչո՞ւ Մուզուր/Մուզուրոնը Աշխարհացոյցում յայտնուել է Բարձր Հայքի նկարագրութեան մէջ եւ այլն: Ի տարրերութիւն ճանաչուած հայազէտների՝ մեր բացատրութիւնը միանգամայն այլ աստառ ունի: Նմանութիւնը իրօք պատահական չէ, սակայն ոչ թէ Մաւրիկիոսի վարչական վերափոխութիւններն են ընկած Աշխարհացոյցի հիմքում՝ այլ Մեծ Հայքի հին վարչական բաժանումները: Լաւագոյն դէպքում Բիւզանդական իշխանութիւնները պարզապէս վերակենդանացնում էին հին հայկական վարչական միաւորները եւ ընդհանրապէս վարչական բաժանման համակարգը՝ շատ դէպքերում փոխելով դրանց անուանումները: Հայաստանի լեռնային մակերեւոյթը, անկախ թէ ի՞նչ պետութիւն գոյութիւն ունի նրա տարածքում, պարտադրում է վարչական բաժանման որոշակի համակարգ, որի հիմքում ընկած են բնաշխարհագրական եւ տնտեսական ամբողջական տարածք կազմելու սկզբունքները: Հարկ է նշել, որ այդ տեսակէտից Մեծ Հայքի Մոփք աշխարհը մի թերութիւն ունի: Յիշեալ սկզբունքներից ելնելով՝ վերջինիս կազմում պէտք է գտնուէր նաեւ Մուզուրը, որն աւելի շատ կապուած է նրա՝ քան թէ Բարձր Հայքի հետ եւ գտնուում է Մուզուր լեռների ոչ թէ հիւսիսային՝ այլ հարաւային ծոփահայեաց լանջերին: Նման վիճակը, որ Աշխարհացոյցում էլի բազմաթիւ դրսեւորումներ ունի՝ ծնունդ է առել երկրի բնականոն սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական զարգացման հետեւանքով, որն իր «ճշգրտումներն» է մտցրել նախնական վարչական բաժանման մէջ: Այդ բանը չէր կարող չնկատել Մաւրիկիոսը, որը հիմք ընդունելով իրեն հասած վարչական բաժանման տեղեկութիւնները՝ անհրաժեշտութեան դէպքում դրա մէջ որոշ փոփոխութիւններ էր մտցնում: Սակայն Աշխարհացոյցի Մոփքի եւ Մաւրիկիոսի Չորրորդ Հայքի գրեթէ լիակատար նմանութիւնը անհետեւանք չանցաւ: Աշխարհացոյցի խմբագիրները փորձեցին հաւա-

սարութեան նշան դնել Չորրորդ Հայքի եւ Մոփքի միջեւ¹⁷⁴, որի հետեւանքով պաշտօնական տարածում ստացած վարչական անունը աստիճանաբար դուրս մղեց հայկական փաստաթղթից Մոփք անունը: Այդ մասնաւորապէս վառ ձեւով դրսեւորուեց Աշխարհացոյցի համառօտ խմբագրութեան ձեռագրերում, որտեղ որպէս կանոն հանդիպում է Չորրորդ Հայք անուանումը¹⁷⁵: Ահա այսպիսին է մեզ պատկերանում Մոփք աշխարհի վարչական ձեւաւորման պատմութիւնը համաձայն մեր ուսումնասիրութիւնների:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. «Հայոց» բառից առաջ Ս. Երեմեանը աւելացնում է «Մեծին» բառը, որը միանգամայն տրամաբանական է: Տես՝ Ս.Ս. Երեմեան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»ի*, Երեւան, 1963, էջ 106: Այսուհետեւ՝ *Աշխարհացոյց*:
2. Անկասկած սկզբնապէս եղել է Մելիտինէ:
3. Այս նկարագրութեան մէջ «Միջագետք»ը արտայայտում է երրորդ դարի իրողութիւն, որին կ'անդրադառնանք քննութեան ընթացքում:
4. «Շուք»ից յետոյ Ս. Երեմեանը աւելացնում է «լիմ» բառը, որը միանգամայն հստակապէս է: Տես՝ *Աշխարհացոյց*, էջ 107:
5. Ս. Երեմեանը «Կաւկաս»ը սրբագրում է «Կիակկաս», եւ աւելացնում է «գետ» բառը: Տես՝ նոյն: Սակայն համաձայն Երկրորդ Հայքի *աշխարհացոյց*ի ճան նկարագրութեան այն պէտք է սրբագրել «Կաւկաս»: Տես՝ *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յանձնովք նախնեաց*, Վենետիկ, 1881, էջ 25: Այսուհետեւ՝ *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*:
6. Յենտելով *Աշխարհացոյց*ի մէկ այլ տեղեկութեան վրայ Ս. Երեմեանը «Չիզոն Վասիթոն»ը ուղղում է «Չիզոն Բասիլիկոն»: Տես՝ *Աշխարհացոյց*, էջ 52 եւ 107:
7. Կարելի է սրբագրել «Էրես», չնայած որ այս ընթերցումը եւս սխալ չէ:
8. Հին գրութեանը կը լինէր «գառնեմ»:
9. *Աշխարհացոյց*, էջ 30: Գաւառանունները կը քննարկուեն առանձին:
10. Ա.Գ. Աբրահամեան, *Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը*, Երեւան, 1944, էջ 349: «Երիս»ը պէտք է սրբագրել «Երես»: Ընդարձակի հետ համեմատ աւելացում է «ձկունս» բառը: Այսուհետեւ՝ Աբրահամեան:
11. *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 29:
12. Աբրահամեան, էջ 348: Տես նաեւ՝ Մաշտոցի Անուան Մատենադարան, *Չեռագիր* քիւ 582 եւ 5613, որոնցից երկրորդում, ճիշդ է, բացակայում է «Չորրորդ Հայք» անունը, սակայն որը ենթադրում է յաջորդող «այսինքն Աղծրն, որ է Բաղէշ» արտայայտութիւնից ելնելով: Այսուհետեւ՝ Մատենադարան, *Չեռագիր* քիւ ...:
13. Հ.Հ. Հիւսիսեան, *Հին Հայոց Տեղոյ Անունները*, Վիեննա, 1907, էջ 69-70:
14. Տես Մատենադարան, *Չեռագիր* քիւ 582, 696, 1267, 1459, 1482, 1486, 1518, 1717, 1770, 1864, 1888, 1898, 2019, 2191, 2370, 2748, 3160, 3502, 3691, 3941, 4284, 5120, 5613, 7993 եւ 9702:
15. Ղ. Ինճիճեան, *Ստորագրութիւնը Հին Հայաստանեայց*, Վենետիկ, 1822, էջ 37-61:
16. «Խորձիւն» տարընթերցումը քերես արդիւնք է «Խորձեան»ը որպէս սեռական հոլովածու ընկալելու:
17. Մատենադարանի քիւ 5120 ձեռագրում Հաշտեանից առաջ յիշում է Տողատափ գաւառը: Տես նաեւ՝ Մատենադարան, *Չեռագիր* քիւ 9702: Թիւ 1459 ձեռագրում այն

- Տուրուտափ ձեռով է յիշում Պաղնատնից յետոյ, իսկ քիւ 2291 ձեռագրում նոյնացում են Հաշտեանքն ու Տոդատափը:
18. Մատենադարանի քիւ 2191 ձեռագրում Բալախովտի վրայ նշան է արուած եւ տողատակում էլ ցոյց է տրուած, որ Բաղուն եւ Բալախովտը նոյնական են: Հետեաբար «Բալուբալախովտ» ձեռք առաջացել է նոյնացման պատճառով: *Չեռագիր* քիւ 2191ում Բալախովտից յետոյ յիշում է Ղաթո[?] կամ Ղաթա [?] անունով մի գաւառ, որ յետագայ ընդմիջարկութիւն է եւ այն էլ՝ անհասկանալի, ըստ որում՝ դրանից յետոյ նշուած է Բալու անունով ինքնուրոյն գաւառ: *Չեռագիր* քիւ 696ում՝ Բալախովտին յաջորդում է ընդմիջարկուած Բալու գաւառը: *Չեռագիր* քիւ 1459ում Բալախովտից առաջ ընդմիջարկուած են Տուրուտափ, Բալու եւ Շատախ գաւառները: *Չեռագիր* քիւ 2748ում՝ Բալախովտից յետոյ ընդմիջարկուած է Շատախ գաւառը: Թէ ո՞րչափ կարեւորութիւն են ներկայացնում այս ընդմիջարկութիւնները Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան համար՝ մենք չենք քննարկում, իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում դրանք գոյութիւն չեն ունեցել:
 19. Մատենադարանի քիւ 2748 եւ 9702 ձեռագրերում Ծովք գաւառից առաջ եւ քիւ 1864, 2291, 3691, 3941, 5120 եւ 7993 ձեռագրերում Ծովք գաւառանունից յետոյ ընդմիջարկուած է Շատախ գաւառը, որն ունի Շատախ, Շաղախ, Շագախ եւ Շաախ տարբերքումները:
 20. «Տիրայր անուն է Խորձենական գաւառէն»: Տես՝ Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, Երեւան, 1981, էջ 108:
 21. Տես՝ *Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց*, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Տիգրիս, 1913, էջ 328: Այսուհետեւ՝ Մովսէս Խորենացի:
 22. *Պրոկոպիոս Կեսարացի*, բարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Հրաչ Բարթիկեանի, Երեւան, 1967, էջ 141 եւ 194: Այսուհետեւ՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի:
 23. *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, edidit praefatus est commentario instruxit Henricus Gelzer, Lipsiae, 1890, p. 49. այսուհետեւ՝ Georgii Cyprii:
 24. Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 194:
 25. Այսինքն՝ Կիթարիզոն:
 26. Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 141:
 27. *Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերտոյ*, աշխատասիրութեամբ Կ.Ն. Ետզրաշեանի, Երեւան, 1963, էջ 86, 111 եւ 117: Այսուհետեւ՝ Արիստակէս Լաստիվերտոցի:
 28. Նոյն, էջ 67:
 29. Այսինքն՝ Վասիլ Բ.:
 30. *Ստեփանոս Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական*, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 276: Այսուհետեւ՝ Ասողիկ: Պատմիչը Խորձեանը յիշում է եւս երկու անգամ, կապուած՝ Ստեփանոս Վարդայետի հրատիրած կրօնական ժողովի եւ 995 թուի ուժեղ երկրաշարժի հետ: Տես՝ Ասողիկ, էջ 182 եւ 263:
 31. N. Adontz, *Armenia v Epokha Yustiniana*, Spb., 1908, s. 15–16:
 32. Նոյն, էջ 16:
 33. Լիճէ:
 34. *Աշխարհացոյց*, էջ 35. Տես նաեւ քարտեղը: Ս.Տ. Երեմեան, *Մեծ Հայքի Թագաւորութիւնը IV դարում (298–385 թթ.)* Երեւան, 1974, քարտէս Գ–3, 4:
 35. *Փաստոս Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, 1832, էջ 21 եւ 29: Այսուհետեւ՝ Փաստոս Բուզանդ:
 36. Մովսէս Խորենացի, էջ 118, 137, 193, եւ 282–283:
 37. Այսինքն՝ մարգ:
 38. «Ի կողմանս Հաշտենից», «Իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս

Հաշտենից»։ «Ի կողմանա Տարօնոյ եւ Հաշտենից»։ Տես Մովսէս Խորենացի, էջ 159, 193 եւ 295 յաջորդակարար։

39. «Չկողմանքն Հաշտենից եւ Ծովաց»։ Տես Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, *Պապմութիւն Տանն Արծրունեաց*, Երեւան, 1985, էջ 90 եւ 134։ Այսուհետեւ՝ Թովմա Արծրունի։

40. *Մշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30։

41. Հիւսշման, էջ 139։ Հետաքրքիր է, որ Չիբենէ գետը որպէս Տիգրիսի արբերակունք ընդունում են նաեւ արարական աղբիւրները։ Տես Եւզուտ ալ-Համալի, *Արարական Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հարեան երկրների մասին*, կազմից՝ Հ.Թ. Նալբանդեան, Երեւան, 1965, էջ 63։ Յետայսու՝ *Արարական Աղբիւրներ*։

42. Ինճիճեան, էջ 44։

43. *Ղազար Փարպեցոյ Պապմութիւն Հայոց եւ Թուրք Առ Վահան Մամիկոնեան*, աշխատութեամբ Գ. Տէր Արտչեանի եւ Ստ. Մալխասեանցի, Տիգրիս, 1904, էջ 149։

44. Արիստակէս Լաստիվերցի, էջ 106։

45. Նոյն։

46. Յովհան Մամիկոնեան, *Պապմութիւն Տարօնոյ*, աշխատութեամբ եւ առաջարկում Աշ. Աբրահամեանի, Երեւան, 1941, էջ 189։ Այսուհետեւ՝ *Պապմութիւն Տարօնոյ*։

47. Մովսէս Խորենացի, էջ 118։

48. Հիւսշման էջ 139։

49. Claudii Ptolemaei, *Geographia*, V. 12, 6.

50. Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 304։

51. Նոյն, էջ 193։ Կիբառիճի մասին մանրամասն տես՝ J. Markwart, *Siidarmenieu und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*, Wien, 1930, s. 50-51.

52. Georgii Cyprii, p. 49.

53. Ասողիկ, էջ 86։ Ա. Երեմեանը Կրառիճը տեղադրում է Գապաղջրի հիւսիսակողմը։

54. Ինճիճեան, էջ 44-45։

• 55. Այսինքն՝ Տիգրիս։

56. *Մշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30։ Պաղին բերդը յիշում է Սամուէլ Անեցին էլ՝ տես *Հաւարմունք ի գրոց պապմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893։ Ասողիկի *Պապմութիւնը* պահպանել է տեղեկութիւններ Ասաղին եւ Պաղին ամրոցների մասին։ Տես՝ Ասողիկ, էջ 144 եւ 177։ Հիւսշմանը սրանցից առաջինը իրաւացիօրէն համարում է Պաղին անուան աղաւաղում։ Միս՝ Պաղին անունը հեղինակը յիշում է Ծովքում, որը մտածել է տալիս, որ նա իբրք Պաղնատունը համարում է Ծովքի քաղկացուցիչ մաս եւ այդ պատճառով էլ մէկ այլ կապակցութեամբ վերջինիս սահմանները հասցնում է մինչեւ Կոհեր լեռը։ Սակայն դրա հետ մէկտեղ՝ 995 թուի երկրաշարժի մասին խօսելիս Ծովքի հետ մէկտեղ յիշատակում է նաեւ Պաղնատունը, որը չի համատեղում նախորդ վկայութիւններին։ Տես՝ Հիւսշման, էջ 140 եւ 263։

Պաղին անունով բերդեր եւ բնակավայրեր հանդիպում են նաեւ Պաղնատուն գաւառի տարածքից դուրս, որոնցից մէկը գտնում է Արկնի/Արղանայից հիւսիս։ Հաւանարար, ինչպէս ճիշդ նկատում է Հ. Հիւսշմանը թէ նշուած Պաղինին են վերաբերում Մատրէոս Ռոռայեցոյ տեղեկութիւնները (տես՝ Հիւսշման, էջ 141-142), քանի որ պատմիչի Պաղինը տեղորոշում է Թլխում գաւառի հարեւանութեամբ՝ Արկնիի բերդի մերձատրութեամբ։ Այսպէս՝ «գաւառն Պաղնայ» եւ «ի գաւառն որ կոչի Պաղին», «գերեցաւ գաւառն Պաղնայ։ Եւ անտի գային որպէս զօճ թիւնատր, եւ հաւանէր ի վերայ գաւառի Թլխմայ Արկնայ»։ Տես՝ *Պապմութիւն Մատրէոս Ռոռայեցոյ*, Երուսաղէմ, 1869, էջ 129 եւ 166 յաջորդաբար։ Այսուհետեւ՝ Մատրէոս Ռոռայեցի։ Ռոռայեցին յիշատակում է «տէրն Թլխաղտոյ» արտայայտութիւնը, որի մէջ ուսումնասիրողները փորձում են տեսնել Պաղին ամրոցի անունը Թիլ-Պաղնոյ։ Տես՝ Նոյն, էջ 130։ Իրականում այն Թիլ-Պաղտատն է, որը գտնում է Արկնի/Արղանայից հիւսիս-արեւելք՝

- Տիգրիս գետի ափին:
57. Կորին, էջ 98 եւ Վազար Փարպեցի, էջ 15:
 58. Հիւպման, էջ 140:
 59. Georgii Cyprii, p. 48-49:
 60. Հիւպման, էջ 141:
 61. *Աշխարհացոյց*, էջ 40:
 62. Տես՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191, 299 եւ 304. Georgii Cyprii, p. 49:
 63. Ptolemaei, V, 12, 7. Հիւպման, էջ 142:
 64. Georgii Cyprii, p. 49. Հիւպման, էջ 142:
 65. Ասողիկ, էջ 263-264:
 66. Տես՝ *Աշխարհացոյց*, քարտէս Գ-3:
 67. Նոյն:
 68. Նոյն:
 69. Ըստ այդ վկայութեան Չենոն կայսրը «նի շատ քոյլ եւ աննշան իշխանութիւն ունեցող սատրապի՝ Բալարիտենէ կոչուած երկրոսն բոլեց նախկինի՝ այս իշխել»: Տես՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191:
 70. Ըստ Խորենացիի՝ «եւ ի մտից նոցա [Պարմատան եւ Բալահովտի] Ծովք, եւ Անճիք գաւառ ի հարաւ»: Տես՝ *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30:
 71. N.V. Aroutiounian, *Toponimika Urartu*, Erevan, 1985, s. 239. Gr. Kapantzian, *Khayasa-Kolibel Armyan*, Erevan, 1948, s. 22, 24, 57, 60, 77, 91, 95, 96, 112, 113, 128, 194, 198. G.A. Melikishvili, *Urartekiye Klinoobrazniye Nadpisi*, m. 1960, s. 39, 39^թ, 127II^թ, 128, L2^շ:
 72. Adontz, s. 38-42. Հիւպման, էջ 142-151. *Աշխարհացոյց*, էջ 57:
 73. Ըստ այդ տեղեկութեան «յաշխարհն Ծովաց ի գիւղաքաղաքն խոզան». տես՝ Ասողիկ, էջ 63:
 74. Պատմահայրը յատակ կերպով հաստատում է «ի ճամապարհի ի Ծովաց գաւառին». տես՝ Մովսէս Խորենացի, էջ 243:
 75. Տես՝ Երեմեան, քարտէս Գ-3:
 76. Մատթոս Ռոհայեցի, էջ 23:
 77. Բնագրում՝ Չնշկամագ:
 78. Ղուկաս Ինճիճեանը հաստատում է «ի քաղաքն Յերապոլեայ՝ որ այժմ Չնշկայճակ կոչի»: Տես՝ Ինճիճեան, էջ 57:
 79. Տես՝ Երեմեան, քարտէս Գ-3:
 80. Իմա՝ Լուսաբ:
 81. Տես՝ Փարստոս Բուզանդ, էջ 21 եւ 141:
 82. Նոյն, էջ 29:
 83. J. Marquart, *Eranšahr nach der Geographie der Ps. Moses Xorenaei*, Berlin, 1901, s. 171:
 84. Melikishvili, UKN, II, s. 158. Հիւպման, էջ 150:
 85. Aroutiounian, s. 174:
 86. AVIU, 27(II):
 87. Տեղագրութիւնը ըստ Յովհաննէս Ղարալեօզեանի:
 88. Ըստ Պատմահօր վկայութեան «զի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամրոցն յԱնոյ տանել յաշխարհն Ծովաց»: Տես՝ Մովսէս Խորենացի, էջ 314:
 89. «եւ յերկրին Ծովաց ի Բնաքեղ քերդին գանձքն լեալ էին ընդ նովա [Անգեղոսան ներքինի իշխան Գրաստամատի]». տես՝ Փարստոս Բուզանդ, էջ 206:
 90. *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30:
 91. *Աշխարհացոյց*, էջ 57 եւ 63: Ինչպէս ճիշդ նշել են Հ. Հիւպմանը եւ Հ. Մարքուարթը՝ Ասողիկի յիշած Կարբերդ գաւառը կապ չունի Խարբերդի հետ, քանի որ գտնուած էր

- Լիկանդոնոմ: Տես՝ Հիւպըման, էջ 153, Markwart, s. 41, եւ Ասողիկ, էջ 175 յաջորդաբար: Խարբերողի եւ Կարբերողի նոյնացման սխալը կատարել է նաեւ Ղ. Ինճիճեանը: Տես՝ Ինճիճեան, էջ 59:
92. Ptolemaei, V, 12, 8.
93. Հիւպըման, էջ 152: Ն. Ադոնցը հակուած է Մազարան նոյնացնելու Մատրեոս Ուոհայեցու յիշատակած Մշարի հետ, որը հանդէս է գալիս Փիլարոսու եւ Սասունի Թոռնիկ իշխանի հակամարտութեան ժամանակ: Սակայն Ուոհայեցու տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ Մշարը հաւանաբար այլ բնակավայր էր եւ գտնուում էր Եփրատի մերձակայքում, իսկ Մազարան տեղադրուած էր Խարբերողի հարեամութեամբ: Տես՝ Մատրեոս Ուոհայեցի, էջ 248–251:
94. Տեղադրութիւնը ըստ Յովհաննէս Ղարակէօզեանի:
95. *Աշխարհացոյց*, էջ 40:
96. Եագոստ ալ-Համալին հաղորդում է, որ Խարբերողը գոր հեղինակը կու տայ Խարբերող ձեռով կոչուել է Հիւսն Չիստ: Տես՝ *Արարական Աղբիւրներ*, էջ 52, 55 եւ 156:
97. Ammianus Marcellinus, *History*, with an English translation by John C. Rolphe, Vol. I, London, 1973, XIX, 6:1, եւ Tabula Peutingeriana, X4-X112. տես՝ K. Müller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, s. 635.
98. Տումիշկի:
99. V.N. Khachaterian, *Vostochnia Provintzi Khettskoy Imperii* (Voprosi Toponimiki), Erevan, 1971, s. 111, 112, 116.
100. AVIIIU, 27(II), 28, 29, 30, 31, 33, 34, 42, 45(V₂); Aroutiounian, s. 255-256.
101. Ptolemaei, V, 12, 8.
102. Տես՝ Հիւպըման, էջ 151–152:
103. *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30:
104. Ս. Երեմեանը այն պայմանականօրէն անցկացնում է Մուշար կամ Մշար լեռների շարունակութիւնը կազմող լեռնաշղթայով, որը ներկայումս մահմետական ժողովուրդը կոչում է Փիլամտաղ: Տես՝ *Աշխարհացոյց*, քարտէս. Գ–3:
105. Georgii, Cyprii, p. 49.
106. Սամուէլ Անեցից հաստատում է, թէ «Թեոփիլոս... էառ զանունը զՊարին եւ զՍեծկերտն» եւ զԱնկղ ի գաւառին Դեղնիս եւ զԽոզան»: Տես՝ Սամուէլ Անեցի, էջ 92: Անեցու մի շարք ձեռագրերում Դեզիքը Դեզիս է:
107. M A W B [= Monatschrift der Akademie Wissenschaft, Berlin], 1993, s. 199.
108. Հիւպըման, էջ 154–155:
109. Նոյն, էջ 155:
110. Ասողիկ, էջ 144:
111. Ներկայումս Իզոլլու:
112. Melikishvili, s. 158.
113. Strabo, *Geographia*, XII, 2, 1, XIV, 2, 29.
114. Georgii Cyprii, p. 49: Ս. Երեմեանը Կապան (ներկայումս՝ Կերան–մատեն) քաղաքից մի փոքր հարաւ–արեւմուտք տեղադրում է Կարենէ բնակավայրը մեզ անյայտ աղբիւրների համաձայն: Տես՝ Երեմեան, քարտէս. Գ–3:
115. *Աշխարհացոյց*, էջ 107:
116. Ն. Ադոնց, *Հայաստանի Պատմութիւն*, Երեւան, 1972, էջ 47–51:
117. Melikishvili, UKN, s. 33, 129 (II), 128(A₂); Aroutiounian, s. 237.
118. AVIIIU, 10(III), 17, 27(II).
119. Monolith- մոնոլիտ:
120. AVIIIU, 27(II), 28: Aroutiounian, s. 255-256.
121. *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հրատարակութիւն ՀԽՍՀ ԳԱ, հտ. 1, Երեւան, 1971, էջ 512:

122. Արտատեգիաների:
 123. Ջորավար:
 124. Արտաշեսի:
 125. Strabo, XI, 14, 5.
 126. Նոյն:
 127. Նոյն, I, 14, 12:
 128. Նոյն, I, 14, 2:
 129. Appiani Alexandrini, *Historia Romana*, I-II, Lipsiae, 1879. Mithridatas, p. 105.
 130. Ներկայումս Շերիշ:
 131. Strabo, XVI, 1, 24.
 132. Ներկայումս ընդունում է Տիգրանակերտը տեղադրել Ֆարկին Սիլվանի տեղում, որն առաջարկել են Վ. Պեյրը և Լենհան Հաուպտը: Այդ տեղադրումը կասկածի տակ են դրել Հ. Քիպերթը, Ն. Արոնցը և ուրիշներ: Աղձնիք աշխարհի քննութեան մէջ մենք առաջարկում ենք նոր տեղադրութիւն ելնելով աղբիւրների տեղեկութիւններից: Այս մասին տես՝ Բ. Հ. Յարութիւնեան, «Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղադրութեան հարցի շուրջ», *Հայկական Հայագիտական Հանդէս*, հտ. ԺԴ, Պէյրուք, 1994, էջ 11-39.
 133. Չնուսգրում Կարկաթիոկերտա:
 134. *Polyaeni Strategematicon Libri Octo, rec. Ed. Woelfflin*, ed. Taubn, IV, 17; Polybius, *Historiae*, 1-6 vols. Cambridge, Mass./London, 1960 (LCL), VIII, 25; Strabo, XI, 14, 2; Plinii Secundi C., *Naturalis Historiae*, 1-10 vols., Cambridge, Mass./London, 1950-1962 (LCL), VI, 10; Markwart, s. 240-241.
 135. Markwart, s. 34-38.
 136. Փարսոսու Բուզանդ, էջ 142:
 137. Strabo, XI, 14, 15. Յ. Սանանդիան, *Տիգրան Երկրորդ և Հռոմ*, Երևան, 1940, էջ 28-29:
 138. *Cassii Dionis Cocceani Historiarum Romanorum quae Supersant*, ed. Boissevain, Berolini, 1895, XXXVI, 53, 2-4. տես նաև՝ *Յովսէպոս Փլատինոս-Տիոն Կասիոս*, քարգնամանութիւն բնագրից, առաջարան և ծանօթագրութիւններ՝ Ս.Մ. Կրկեաշարեանի, Երևան, 1976, էջ 141:
 139. *Eutropii Breviarum ab Urbe Condita cum Versionibus Graecis Pauli Landolfique Additamentis*, ed. Droysen, Berolini, 1879 (AGH), V, 13.
 140. Appiani Alexandrini, p. 105.
 141. Նոյն: Տես նաև՝ Յ.Յ. Աստուրեան, *Քաղաքական Վերաբերութիւններ Ընդմէջ Հայաստանի և Հռոմայ 1901-ն Ն.Ք. մինչև 428 թ.Ք.*, Վենետիկ, 1912, էջ 92:
 142. Strabo, XVI, 1, 24; *Plutarchi Vitae Parallelae, recognoverunt Cl. Lindskog et K. Ziegler*, 1-4, Lipsiae, 1914-1939, "Pompeus", XXXIX, 1, 3; Cassii Dionis, XXXVII, 7, 3; Appiani Alexandrini, "Mithridates", p. 106.
 143. Անդ, էջ 105:
 144. Strabo, XVI, 1, 24.
 145. Կրասոսի արշաւանքից յետոյ Արտաւազը երկրորդը Ծովքը կրկին վերամիադրեց Մեծ Հայքին:
 146. Աստուրեան, էջ 169: Տակիտոսը վկայում է, որ "regionem Sophenen Sobaemo cum incignibus regni mandates". Տես *Publius Cornelii Tacituli Annalium*, XIII, 7:
 147. Այսինքն՝ Մողակենից և Սիրակենից:
 148. Ptolemae, V, 12, 6. քարգնամանութիւնը՝ Գ. Մորատեանի:
 149. Նոյն, V, 12, քարգնամանութիւնը՝ Գ. Մորատեանի:
 150. Բ. Հ. Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ Աշխարհացոյցի», *Քաների Երևանի Համալսարանի* քիւ 3, Երևան, 1983, էջ 118-119:
 151. Հռոմի Ծովքը Մեծ Հայքից անջատելու փորձերը և քերես դրա հետեանքով այն-

- տեղ տեղ գտած անջատողականության որոշ դրսևորումները պատճառ դարձան Ծովքի վարչական անդամահատման:
152. Ա. Ա. Մարտիրոսեան, «Հայաստանը եւ առաջին Սասանեանները», *Պատմաբանասիրական Հանդես*, քի 3, Երեւան, 1973, էջ 152-154:
153. Հատանարար Արտաւազ Կանդակունին:
154. Petrus Patricius, *Fragmenti 14* (Dindorfii Historici Graeci Minoris), I, p. 443, տես նաեւ՝ Բ. Հ. Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի քաղաքութեան հարաւարեւմտեան երկրամասերի վարչարարական կազմութիւնը III դարի վերջին եւ IV դարի սկզբին», *Քաները Երեւանի Համալսարանի*, քի 2, Երեւան, 1982, էջ 82-83. Այսուհետեւ՝ Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի»:
155. Adontz, s. 86. ըստ Ամիանոսի վկայութեան՝ "Melitinam Minoris Armeniae oppidum", եւ "Cappadocia per Melitinam, Minoris Armeniae oppidum", տես Ammianus Marcellinus, XIX, 8, 12 եւ XX, 11, 4 յաջորդաբար:
156. Տես՝ Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի», էջ 79-83:
157. «Եօքներորդ՝ իշխանն Ծովաց աշխարհին», տես՝ *Ազարանգեղայ Պատմութիւն Հայոց*, աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր Սկրտչեանի եւ Մտ. Կանայեանցի, Տփղիս, 1909, Ph. 795:
158. «ԶՎարարչ, որ էր իշխան Անճուայ. եւ ընդ նմա ... զՎարագ Շահունի իշխանն Ծովաց աշխարհին, եւ զԳնիք իշխան Հաշտէնից գաւառին ի Կամիհական տոհմէն», տես՝ Փաւստոս Բուզանդ, էջ 29:
159. Նոյն, էջ 29 եւ 66:
160. Մովսէս Խորենացի, էջ 314:
161. Նոյն, էջ 118, 137, 193, եւ 282-283:
162. Փաւստոս Բուզանդ, էջ 160:
163. Յուստինիանոս կայսեր Չեսա գորավարին ուղղուած հրովարտական վեց է քիւր սատրապութիւնների կամ ազգութիւնների. իսկ հինգ՝ երեսունմէկերորդ նովելլայում, որ բազակայում է Ինգելիեն (Անգեղտուն) անունը: Իսկ Պրոկոպիոս Կեսարացին նոյնպէս հինգ է համարում դրանց քանակը: Տես՝ *Պրոկոպիոս Կեսարացի*, էջ 299, 394 եւ 190 յաջորդաբար:
164. Կ. Կուտերբոգ, *Հռովմէական Հայաստան եւ Հռովմէական Սարրապութիւնները Գ-Չ Դարերուն*, Վիեննա, 1914, էջ 49:
165. Նոյն, էջ 51-56:
166. *Պրոկոպիոս Կեսարացի*, էջ 191:
167. Չորավարի պաշտօնական տիտղոսն էր Magister Militum per Armeniam et Pontum Paemoniacum et gentes: Այս հարցերի համար տես՝ «Յուստինիանոս կայսեր Չեսային Հայաստանի, Պողեմոնեան Պոնտոսի եւ ազգութիւնների փառապատիւ գորավարին» փաստաթուղթը՝ *Պրոկոպիոս Կեսարացի*, էջ 191:
168. Նոյն, էջ 194:
169. Տես՝ Յուստինիանոս կայսեր երեսունմէկերորդ նովելլան՝ *Պրոկոպիոս Կեսարացի*, էջ 304:
170. Նոյն, էջ 304-305:
171. Georgii Cyprii, p. 46-49. տես նաեւ՝ *Յովհաննէս Կարողիկոսի Գրասխանակերպցոյ Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1912, էջ 68:
172. "Επαρχία Μεσοποταμίας ἄνω ἤτοι Ἄρμενιάς. "Αμίδα Μητρόπολις" տես՝ Georgii Cyprii, p. 46:
173. Հիւսշման, էջ 205. Adontz, s. 234-235. *Աշխարհացոյց*, էջ 24:
174. «Բ. Աշխարհ. Չորրորդ Հայք, որ է Ծովաց կողմն», տես՝ *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30:
175. Տես՝ Մատենադարանի *Աշխարհացոյցի* ձեռագիրը:

Բ.Յ.

THE REGION OF TZOPK
ACCORDING TO THE *ASHKHARHATSOUYTS*
(THE WORLD ATLAS)

(Summary)

Dr. B.H. HAROUTIOUNIAN

Tzopk or Tzopats Ashkharh, Sophene in western appellation, has been one of the central Armenian regions of ancient, medieval and modern times (now the region of Harpout in central Turkey) which has made generations of Armenologists, Armenian or otherwise, to bend over and endeavour to rightly pinpoint its location. For decades historians, geographers and cartographers have spent their time and effort to find the exact place, extent and boundaries of the region, its adjacent areas, and historical and political background and hence its ups and downs emanating therefrom, and have thought they have reached to a conclusive end in the task they have given themselves. In fact, they have barely touched the question and a comprehensive presentation of Tzopk or Tzopats Ashkharh of the past.

Dr. Haroutounian gives himself the duty, and it seems for the last time, to tackle with the question, and making use of almost all the available western and Armenian, and in some cases Arabic, classical and medieval writers', historians', chroniclers', cartographers' and military reporters' sources and data draws an almost complete and acceptable picture of the region, and concludes that due to the political and military upheavals, wars, and the incessant back and forth movement of the Armenian, Roman, Persian, Byzantine and Arab armies the region has undergone a number of changes of boundaries, area and administrative organization, it has shrunk at times to a smaller size, and has been enlarged at others, and thus has, at least administratively, ousted its geographic appellation and has kept the administrative name, the Fourth Hayk.

The article discusses, once more at least, the where, why and how of the position of the region called Tzopk, Tzopats Ashkharh or Sophene.